จะทำได้ ให้ต่อเป็นอย่างเรือป้อมขึ้นอีกแปดสิบลำ โปรดให้จ่ายออกใช้ราชการตามหัวเมืองฝ่ายทะเลสี่สิบลำ ใช้ในพระนครสี่สิบลำ พระราชทานเงินช่วยแรงให้ลำละยี่สิบชั่ง สิ้นพระราชทรัพย์พันหกร้อยชั่ง ก็เครื่องอาวุธต่อสู้ข้าศึกมีปืนน้อยปืนใหญ่เป็นต้น ก็ได้โปรดให้จัดซื้อและสร้างไว้สำหรับพระนคร

จุลศักราช ๑๑๙๖ ปีมะเมียฉศก จับการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนและได้ทรงทำเพิ่มเติมขึ้นเป็นอันมาก ทั้งบริเวณพระอุโบสถนั้นก็โปรดให้ทำใหม่ และพระอุโบสถของเดิมนั้นพังลงครั้งหนึ่งจึงโปรดให้ขยายผนังใหญ่ออกอีกและยกให้สูงขึ้น และผูกพัทธสีมาใหม่ด้วย และทำพระวิหารพระพุทธไสยาสน์ขึ้นหลังหนึ่งทรงสร้างพระพุทธไสยาสน์ขึ้นองค์หนึ่งยาวเก้าสิบศอก และพระเจดีย์สูงยี่สิบวาสองศอกสององค์ สูงเท่ากันกับพระเจดีย์องค์หนึ่งของเดิม แล้วทรงพระราชดำริว่า เมื่อในรัชชกาลเป็นปฐม สมเด็จพระบรมอัยยกาธิราชเจ้าได้ทรงสถาปนาพระเจดีย์ในวัดพระเชตุพนองค์หนึ่งสูงยี่สิบวาสองศอก แล้วบรรจุพระเจดีย์ศรีสรรเพ็ชญ์ ซึ่งได้มาแต่กรุงเก่า ที่พะม่าเอาเพลิงสุมเอาทองคำที่หุ้มนั้น ยังเหลืออยู่แต่แกนทองเหลือง ชำรุดปรุไปทั้งพระองค์ จะแก้ไขไม่ได้ จึงหุ้มดีบุกบรรจุไว้ภายใน แล้วพระ

ราชทานนามว่า มหาเจดีย์ศรีสรรเพ็ชญดาญาณ แล้วก็โปรดให้ประดับใหม่ด้วยกระเบื้องเขียว แล้วจึ่งดำรัสให้ช่างสถาปนาต่อพระเจดีย์องค์กลางเดิมไว้ข้างเหนือขึ้น ประดับด้วยกระเบื้องขาว บรรจุพระบรมธาตุอุทิศถวายพระบาทสมเด็จพระบรมชนกาธิราช พระราชทานนามว่าพระมหาเจดีย์ดิลก ธรรมกรกนิธานองค์หนึ่ง สถาปนาไว้ข้างใต้ประดับด้วยกระเบื้องเหลือง ทรงพระราชอุทิศไว้เป็นส่วนในรัชกาลแห่งพระองค์ พระราชทานนามว่าพระมหาเจดีย์มุนีบัตคบริกขาร และพระเจดีย์รายรอบพระระเบียงชั้นนอกอีกชั้นหนึ่ง และก่อภูเขาซึ่งรื้อมาจากสวนขวา และสร้างพระวิหารทิศและศาลารายรอบไป ได้ทรงเพิ่มเติมขึ้นเป็นอันมาก ทั้งกุฎีสงฆ์ก็ทำเป็นตึก ทั้งสำหนักทั่วไป สิ้นพระราชทรัพย์เจ็ดพันชั่ง เสร็จแล้วก็ทำมหกรรมการฉลองเป็นการใหญ่ครั้งหนึ่ง และโปรดให้ช่างหล่อพระพุทธรูปน้อยใหญ่ด้วยทองคำบ้างด้วยเงินบ้าง และได้ทรงสร้างพระฉลองพระองค์หุ้มทองคำทรงเครื่องต้นก็หลายพระองค์ และเพิ่มเติมเครื่องทรงพระแก้วตามฤดูด้วย และพระพุทธรูปหล่อด้วยเงินเท่าพระชันษาหนักองค์ละสิบตำลึง ทรงหล่อทั้งสามแผ่นดิน รวมพระพุทธรูป ๓๙๕ พระองค์ มีเศวตฉัตรกั้น แล้วโปรดให้หล่อพระพุทธรูปใหญ

ไปไว้ในพระอุโบสถวัดสุทัศน์องค์หนึ่ง วัดราชนัดดาองค์หนึ่ง โปรดให้ช่างทำพระทรงเครื่องไว้วัดนางนององค์หนึ่ง แล้วโปรดให้หล่อพระประธานหน้าตักกว้างหกศอกองค์หนึ่ง ไว้ในพระอุโบสถวัดเฉลิมพระเกียรติซึ่งได้สถาปนาขึ้นใหม่ และให้ก่อเจดีย์ใหญ่สูงเส้นเจ็ดวา และสถูปเจดีย์วัดบวรนิเวศหนึ่ง และเจดีย-นาวาวัดยานนาวาหนึ่ง และสมุทรเจดีย์สูงสิบวา มีศาลาสี่ทิศที่เกาะเกิดขึ้นใหม่เมืองสมุทรปราการหนึ่ง และทรงบุรณปฏิสังขรณ์ในวัดอรุณ แล้วสร้างพระปรางค์องค์เดิม เป็นของโบราณสูงแปดวา โปรดให้ก่อหุ้มขึ้นใหม่สูงสามสิบห้าวาองค์หนึ่ง พระปรางค์วัดราชบุรณะองค์หนึ่ง พระปรางค์ใหญ่วัดสระเกศองค์หนึ่งเริ่มไว้แต่เดิมยังไม่เสร็จ พระปรางค์ในบริเวณวัดพระศรีรัตนศาสดารามอีกแปดองค์ และทรงพระราชดำริว่า วัดพระโตนั้นเมื่อในปัจฉิมรัชชกาลแห่งพระบาทสมเด็จพระบรมชนกนาถ ก็ได้โปรดให้ทำพระพิหารใหญ่ขึ้น การก็ยังไม่ทันแล้ว เชิญพระศรีศากยมุนีขึ้นพระดิษฐานไว้ การอื่นก็ยังมิได้กระทำสิ่งอะไรลง ก็พอเสด็จสวรรคตล่วงไป ครั้งนี้จะต้องขวนขวายให้เสร็จจงได้ จึ่งโปรดเกล้า ฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพิทักษ์เทเวศ กับพระยาศรีพิพัฒรัตนราชโกศา บั้นหน้าที่กันดูแลทำ

ทั่วไปทั้งพระอาราม ครั้นการเสร็จแล้ว พระราชทานนามว่า วัดสุทัศน์เทพวราราม วัดมหาธาตุนั้น พระอุโบสถพิหารซ่อมแซมของเก่า กุฎีสงฆ์ทำเป็นตึกใหม่ทั้งสิ้น วัดราชบุรณะซ่อมแซมของเก่า ทำใหม่แต่พระปรางค์องค์หนึ่ง วัดชะนะสงครามซ่อมแซมของเก่าที่ชำรุดไป วัดสระเกศได้ทรงบุรณะทั่วไป วัดเทพ-ธิดา โปรดให้สร้างด้วยมูลทรัพย์ของพระเจ้าลูกเธอ กรมหมื่นอัปสรสุดาเทพฝ่ายใน วัดราชนัดดาโปรดให้สร้างด้วยมูลทรัพย์ของสมเด็จพระนางนาฏโสมนัสวัฒนาวดี วัดบพิตรพิมุขวัดหนึ่ง วัดเกาะแก้ววัดคอกกระบือนั้น โปรดให้ทำสำเภาก่อด้วยอิฐขึ้นไว้ยาวเส้นหนึ่ง ด้วยทรงพระราชดำริว่านานไปจะไม่มีผู้เห็นสำเภา จึงพระราชทานนามว่าวัดยานนาวารามหนึ่ง วัดทองธรรมชาติหนึ่ง วัดอรุณราชวรารามหนึ่งเป็นของหลวงเดิม แล้วทรงทำพระปรางค์ใหม่บนยอด โปรดให้ทำเป็นยอดพระเกี้ยวขึ้นสวมไว้ และกุฎีสงฆ์เดิมฝาขัดแตะถือปูน ให้ทำเป็นตึกทั้งสิ้น การอื่นก็ทรงเพิ่มเติมขึ้นอีกหลายสิ่งทั่วไปทั้งพระอาราม วัดโมลีโลกหนึ่ง วัดหงสารามหนึ่ง วัดราชสิทธิ์หนึ่ง วัดสังข์กระจายหนึ่ง วัดปากน้ำหนึ่ง วัดอัปสรสวรรค์หนึ่ง วัดหนังเป็นของกรมสมเด็จพระศรีสุลาลัย ทรงสร้างไว้เดิมหนึ่ง วัดนางนองเป็นของหลวง

หนึ่ง วัดราชโอรสหนึ่ง วัดอินทารามหนึ่ง วัดสุวรรณารามหนึ่ง โปรดให้บุรณะขึ้นใหม่ และให้ทำเป็นรูปเมรุปูนขึ้นไว้อย่างวัดสระเกศ ทั้งที่วัดอรุณนั้นด้วย โปรดให้บุรณะขึ้นใหม่ วัดเครือวัดสังวรวิหารหนึ่ง วัดนาคกลางหนึ่ง วัดพระยาทำหนึ่ง วัดเงินหนึ่ง วัดทองหนึ่ง วัดภคินีนาฎหนึ่ง วัดสมอรายหนึ่ง วัดดุสิตารามหนึ่ง วัดบวรมงคลหนึ่งโปรดให้บูรณะขึ้น วัดเฉลิมพระเกียรติ ทรงสถาปนาขึ้นใหม่ วัดสุวรรณดาราราม กรุงเก่าหนึ่ง และวัดอัมพวันเจติยารามเมืองสมุทรสงครามหนึ่ง วัดกัลยาณมิตรหนึ่ง รวมวัดที่ได้ทรงบุรณะปฏิสังขรณ์อยู่ในพระนครนอกพระนครสามสิบห้าวัด สร้างขึ้นใหม่สี่วัด รวมสามสิบเก้าวัด และที่มณฑปพระพุทธบาทนั้นชั้นในไฟไหม้ ก็โปรดให้พระยาพิชัยสงครามขึ้นไปทำใหม่ทั้งนั้น ชั้นนอกก็โปรดให้ซ่อมแซมขึ้นให้งามดังเก่าด้วย การบุรณะพระอารามทุก ๆ พระอาราม สิ้นพระราชทรัพย์เป็นอันมาก ก็และพระอารามนอกจากนี้ ที่เจ้านายและขุนนางสร้างถวายเป็นพระอารามหลวงก็โปรดพระราชทานเงินช่วยขารณะด้วยทุก ๆ พระอาราม และทรงสร้างพระคัมภีร์ปริยัติไตรปิฎกธรรมพระบาลีอรรถกถาฎีกา-โยชนา และคัมภีร์สัททสารสัททาวิเศษไว้ จัดเป็นฉะบับเอก

ฉะบับโท ประดิษฐานไว้ณพระราชันเดบูรสถาน ฉะบับเอกเป็นที่สักการบูชาส่วนธรรมเจดีย์มีสายรัดไหมถักและกรอบสลักงาผ้าห่อล้วนประณีต และฉะบับน้อยทองรดน้ำไว้สำหรับหอพระมนเทียรธรรม และเทพชุมนุมรดน้ำกรอบมุกดไว้สำหรับหอไตรวัดพระเชตุพน อีกฉะบับหนึ่งกรอบลายกำมะลอไว้สำหรับวัดราชโอรส แล้วโปรดให้ซ่อมแซมฉะบับทองรดน้ำแดงซึ่งขาดหายอยู่นั้นให้บริบูรณ์ สร้างขึ้นเสร็จแล้ว ทรงปิดทองมีผ้าห่อสายรัดพร้อม ไว้สำหรับพระสงฆ์ที่ขัดสนหนังสือ ที่จะเล่าเรียนจะได้ยืมไปเล่าเรียน

จุลศักราช ๑๑๙๙ ปีระกานพศก กรมสมเด็จพระศรีสุลาลัยเสด็จสู่ทิวงคต โปรดเกล้า ฯ ให้ทำพระเมรุมาศยอดปรางค์ และทำเบญจาเงินตั้งพระศพ ครั้นทิวงคตได้เดือนหนึ่ง ฉลองวัดหนัง วัดนางนอง และวัดหนังเป็นวัดสร้างด้วยพระราชทรัพย์ของกรมสมเด็จพระศรีสุลาลัย วัดนางนองนั้นของหลวง ฉลองพร้อมกับวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ด้วยได้ทรงปฏิสังขรณ์เปลี่ยนเครื่องบนที่ชำรุดเสียใหม่ และทำพระพิหารยอดขึ้นข้างทิศเหนือองค์หนึ่ง ผนังระเบียงก็เปลี่ยนใหม่ อนึ่งทรงพระราชดำริว่าราษฎรเรียกนามแผ่นดินว่า แผ่นดินต้น แผ่นดินกลาง

แผ่นดินนี้ ไม่เป็นคำเพราะ สืบไปเบื้องหน้าพระเจ้าแผ่นดินล่วงไปหลายพระองค์ คนทั้งปวงก็จะเรียกต่าง ๆ เช่นเรียกว่าแผ่นดินขุนหลวงเสือ ขุนหลวงขี้เรื้อนดังนี้ จึ่งได้ทรงสร้างพระพุทธปฏิมากรห้ามสมุทรสูงหกศอกสองพระองค์ หุ้มทองคำเนื้อแปดทองหนักองค์ละ ๖๓ ชั่ง ๑๕ ตำลึง ทรงเครื่องต้นอย่างบรมกษัตราธิราช ลงยาราชาวดีทั้งสองพระองค์ จารึกพระนามพระองค์ที่อยู่ทิศเหนือว่า พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงพระราชอุทิศถวายสมเด็จพระบรมอัยยกาธิราช จักรพรรดินาถบพิตรพระองค์หนึ่ง จารึกพระนามองค์ที่อยู่ทิศใต้ว่า พระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงพระราชอุทิศถวายสมเด็จพระบรมชนกนาถ ธรรมิกราชบพิตรพระองค์หนึ่ง โปรดให้มีการสมโภชสามวัน พระสงฆ์สามร้อยรูปที่สวดมนต์รับพระราชทานฉันนั้น ทรงถวายไตรจีวรแพรถลกบาตร ย่ามเข้มขาบและมูลค่าจตุปัจจัยองค์ละสี่สิบบาททั้งสามร้อยรูป จึ่งมีพระบรมราชโองการ รับสั่งให้เรียกนามแผ่นดินตามพระนามที่ทรงพระราชอุทิศถวายสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินทั้งสองพระองค์นั้น ให้เรียกว่า แผ่นดินสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก แผ่นดินสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ห้ามมิให้เรียกแผ่นดินต้น แผ่นดินกลางแต่นั้นมา

อนึ่งโปรดให้ช่างทำเรือพระที่นั่งขึ้นไว้ เป็นพระเกียรติยศสำหรับแผ่นดิน มีพระที่นั่งประกอบ ชื่อว่ารัตนดิลกเป็นต้น รวมทั้งเรือดั้ง เรือประกอบ เรือกราบ เรือเอกชัย เป็นเรือพระที่นั่งยี่สิบเอ็ดลำ สร้างขึ้นในรัชกาลที่สาม และมีช้างสีประหลาดอย่างเอกอย่างโท และเล็บครบเล็บรอบ และเอกทันต์ ช้างกระทั้งพังทั้งพลายรวมยี่สิบช้าง ม้าเทศอย่างดีขึ้นระวาง พระราชทานนามว่าพระยาสังขรัศมีเป็นพระราชพาหนะ และได้ทรงจัดการบ้านเมือง โปรดให้ยกตำบลบ้านควรจะตั้งเป็นเมืองได้ และเปลี่ยนชื่อเดิมเสีย พระราชทานนามเมืองใหม่ ในฝ่ายกรมมหาดไทยมีด่านหนุมานยกขึ้นเป็นเมืองกบินทรบุรีเป็นต้น ฝ่ายกรมกลาโหมบ้านบางสะพาน ยกขึ้นเป็นเมืองกำเนิดนพคุณ ฝ่ายกรมท่าที่เรียกว่าแดนป่าพระรถ ยกขึ้นเป็นเมืองพนัสนิคมเป็นต้น รวมยี่สิบเจ็ดเมือง และให้พระราชทรัพย์เจริญขึ้นในท้องพระคลังด้วยภาษีอากรต่าง ๆ ก็การรักษาพระราชอาณาเขตต์สีมามณฑล ให้เกษมสำราญนิราศศัตรูหมู่ปัจจามิตร ก็ได้ทรงพระอุตสาหะ จัดการรักษาพระนครพระราชอาณาเขตต์ โดยกำลังพระราชานุภาพบารมีธรรม และการศาสนูปถัมภกพระพุทธศาสนา ก็โปรดให้พระราชาคณะปริยัติสงฆ์สอบไล่พระไตรปิฎก

พระสงฆ์สามเณรทั้งไทยและรามัญสามปีครั้งหนึ่ง จนตลอดรัชชกาล ได้พระสงฆ์สามเณรถึงที่เปรียญมากบ้างน้อยบ้าง ก็ในรัชชกาลครั้งนั้นพระสงฆ์ที่ได้แปลพระคัมภีร์เป็นเปรียญ และได้เลื่อนเป็นพระราชาคณะแล้ว ถ้าบิดามารดายังตกทุกข์ได้ยาก หรือเป็นทาสท่านก็ดี ก็ทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานพระราชทรัพย์ให้ไถ่มาเป็นไทย พ้นจากไพร่หลวง ยกพระราชทานให้ตามปรารถนา

จุลศักราช ๑๑๙๖ ปีมะเมียฉศก จับการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนเป็นการใหญ่ พระสงฆ์สวดพระพุทธมนตร์ห้าพันรูป ถวายไตรจีวรบริกขารพร้อม และมีสลากผลชั่งหนึ่งบ้างสองชั่งบ้างสิบตำลึงบ้าง รวมสิ้นพระราชทรัพย์สองร้อยชั่ง ก็ครั้งนั้นการพระนครค่อยเรียบร้อยเป็นปกติ จึ่งทรงพระกรุณาโปรดให้หมายประกาศป่าวร้อง บอกบุญแก่พระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายหน้าฝ่ายในข้าทูลละอองธุลีพระบาทและราษฎรทั่วพระนคร ใครมีศรัทธาขวนขวายได้ให้หาสัตว์เล็กสัตว์ใหญ่ ที่ต้องกักขังจะต้องฆ่าทั้งปวงไม่กำหนดว่าน้อยว่ามากตามแต่จะได้ เอามาปล่อยเสียทั้งสิ้นให้พ้นภัย กำหนดการไว้สามวัน ก็และที่ในหลวงนั้นก็โปรดให้ตั้งพิธีการมีพระสงฆ์สวดพระพุทธมนต์สามวันแล้วเป็นเสร็จการ

อนึ่งเก๋งโรงทานหลวงข้างกำแพงพระราชวังนั้น ก็โปรดให้ทำใหม่ใหญ่กว่าเก่า ตั้งให้ทานดังแต่ก่อนมา ก็เมื่อเทศกาลสำเภาออก ก็พระราชทานข้าวกล้องมอบให้จุ้นจู๊ลำละบั้นหนึ่งบ้าง เกวียนหนึ่งบ้าง ออกไปให้ทานแก่คนโซที่เมืองจีนทุก ๆ ลำ ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลอื่นอีกหลายอย่างหลายประการ ทรงขวนขวายในพระราชกุศล และการทำนุบำรุงรักษาพระมหานคร พระราชอาณาจักรฉะนี้

จุลศักราช ๑๒๑๒ ปีจอโทศก พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระประชวรมาตั้งแต่เดือนสิบ บรรทมไม่หลับ ให้ทรงพระอาเจียนพระวาโย คลื่นเหียน เสวยพระกระยาหารไม่ถึงประมาณตามปกติได้ไม่สบายพระองค์ เสด็จออกได้บ้างไม่ได้บ้าง ครั้นณวันพฤหัสบดีเดือนยี่ขึ้นเจ็ดค่ำ พระโรคเจริญขึ้นพระบังคนเบาขุ่นข้นเป็นตะกอนแปลกประหลาด จึงพระบรมวงศานุวงศ์เสนาบดี ข้าทูลละอองทุลีพระบาทผู้น้อยผู้ใหญ่ฝ่ายหน้าฝ่ายใน มีความร้อนใจอยู่พร้อมกัน จึงปรึกษาให้ประชุมแพทย์ให้ประกอบพระโอสถทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวาย แล้วพากันนอนประจำซองอยู่ทั้งกลางวันกลางคืนทุกแห่ง พระโรคไม่คลายพระอาการประทังอยู่ กำลังพระกายก็ทรุดไปทีละน้อย ๆ

เมื่อณวันอาทิตย์เดือนสามขึ้นแปดค่ำ มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้า ฯ ให้หาขุนนางที่ทรงใช้สอยสนิท เข้าไปเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท คือพระยาพิพัฒโกศาพระยาราชสุภาวดี เข้าไปเฝ้าในที่พระบรรทมพระมหามนเทียร แล้วมีพระบรมราชโองการดำรัสว่า ซึ่งทรงพระประชวรครั้งนี้พระอาการมากเห็นจะเป็นพระโรคใหญ่ เหลือกำลังแพทย์จะเยียวยาเสียแล้ว จึ่งทรงพระราชดำริว่า กรุงเทพมหานครและขอบขัณฑเสมาอาณาจักรกว้างขวาง พระเกียรติยศก็ปรากฏไปทั่วนานาประเทศถ้าและทรงพระมหากรุณาพระราชทานอิสสริยยศ มอบให้พระบรมวงศานุวงศ์ พระองค์ใดพระองค์หนึ่ง ซึ่งพอพระหฤทัยให้ขึ้นเสวยสิริราชสมบัติแทนพระองค์ต่อไป ตามแต่ชอบพระอัธยาศัยในสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระองค์เดียวนั้นเล่า ก็เกรงจะเสียสามัคคีรสร้าวราน ไม่ชอบใจไพร่ฟ้าประชาชน และคนมีบรรดาศักดิ์ผู้ที่จะทำราชกิจทุกพนักงานต่อไป ก็จะเกิดการอุบัติทุกข์ภยันตรายเดือดร้อน พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย สมณะชีพราหมณ์ อาณาประชาราษฎร จะได้ความลำบากเพราะมิได้พร้อมใจกัน ด้วยกำลังทรงพระมหากรุณาเมตตาแก่ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินเป็นอันมาก จึ่งทรงพระกรุณาดำรัสให้พระยา

พิพัฒโกศา จดหมายพระกระแสพระราชดำริ พระราชโองการ
ปฏิญาณยกพระรัตนตรัยสรณคมนพจน์อันอุดม เป็นประธาน
พะยานอันยิ่ง ให้เห็นจริงในพระราชหฤทัย แล้วดำรัสยอม
อนุญาตให้เจ้าพระยาพระคลังซึ่งว่าที่สมุหพระกลาโหม พระยา
ศรีพิพัฒรัตนราชโกศา พระยาราชสุภาวดี กับขุนนางข้าราชการ
ทั้งปวง จงมีความสโมสรสามัคคีรสปรึกษาพร้อมกัน เมื่อเห็น
ว่าพระบรมวงศานุวงศ์พระองค์ใด ที่มีวัยวุฒิปรีชารอบรู้ราชา
นุวัติเป็นศาสนูปถัมภกยกพระพุทธศาสนา และปกป้องไพร่ฟ้า
อาณาประชาราษฎร รักษาแผ่นดินให้เป็นสุขสวัสดิ์โดยยิ่ง เป็น
ที่ร่มเย็นยินดีแก่มหาชนทั้งปวงได้ ก็สุดแท้แต่จะเห็นชอบปราณี
ประนอมพร้อมใจกัน ยกพระบรมวงศ์พระองค์นั้นขึ้นเสวยไห-
ศวรรยาธิปัตย์ ถวัลยราชสืบขัตติยสันตติวงศ์ดำรงราชประเพณี
ต่อไปเถิด อย่าได้กริ่งเกรงพระราชอัธยาศัย เอาแต่ให้ได้เป็นสุข
ทั่วหน้าเป็นประมาณ อย่าให้เกิดรบราฆ่าฟันกันให้ได้ความทุกข์
เดือดร้อนแก่ราษฎร และจดหมายพระราชโองการนี้ ได้พระ
ราชทานให้นำออกมาส่งแก่เสนาบดี แต่ณวันจันทร์เดือนสามขึ้น
เก้าค่ำ ครั้นรุ่งขึ้นวันอังคารเดือนสามขึ้นสิบค่ำ รับสั่งให้หาพระ
ยาศรีสุริยวงศ์จางวางมหาดเล็ก เข้าไปเฝ้าในที่พระบรรทม มี

พระบรมราชโองการตรัสถามว่า พระยาพิพัฒโกศาเอาจดหมายออกไปปรึกษาหารือเสนาบดีแล้วหรือ เขาว่ากระไรบ้าง พระยาศรีสุริยวงศ์กราบบังคมทูลว่า ได้ทราบเกล้าทราบกระหม่อมทุกคนพากันเศร้าโศกอยู่ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ดังนี้ พระเดชพระคุณเป็นที่สุดแล้ว ได้ปรึกษากันว่าพระโรคนั้นยังไม่ถึงตัดรอน แพทย์ยังจะพอฉลองพระเดชพระคุณได้อยู่ ซึ่งจะยกย่องพระบรมวงศานุวงศ์พระองค์ใดพระองค์หนึ่งขึ้นก็ยังไม่สมควร ข้าพระพุทธเจ้าทั้งปวงจะช่วยกันฉลองพระเดชพระคุณพิทักษ์รักษาไม่ให้เหตุการณ์ภยันตรายเกิดขึ้นได้ และการซึ่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริรับอนุญาตให้จัดเจ้านายผู้จะดำรงทรงแผ่นดินในพระราชอาณาจักรแทนพระองค์ต่อไป โดยตามน้ำใจพระบรมวงศานุวงศ์ เสนาบดีข้าทูลละอองธุลีพระบาท และจะถึงความนิยมชมชื่นแห่งอาณาประชาราษฎรทั้งปวง จะมีจิตต์จำนงปลงเห็นพร้อมกัน ไม่เอาแต่ตามพระราชอัธยาศัย อนึ่งมิได้รอไว้ให้เนิ่นช้าจนเวลาพระอาการหนักลงไม่ทรงพระราชดำริได้โดยปกตินั้น ก็เป็นการมหัศจรรย์ยิ่งนักยากที่ผู้ใดจะประพฤติได้ โดยทรงพระมหากรุณาแก่นิกรมหาชนหาที่สุดมิได้ ด้วยประการฉะนี้

และทรงมหาบริจาคพระราชทรัพย์เปนค่าจตุปัจจัย แก่พระสงฆ์ราชาคณะฐานานุกรมเปรียญ พระสงฆ์สามเณรเปรียญ พระสงฆ์อันดับในพระอารามหลวง ในกรุงเทพมหานครแลหัวเมืองรูปละห้าตำลึง สิ้นพระราชทรัพย์ ๘๓๘ ชั่ง ๑๕ ตำลึง แล้วให้เจ้าพนักงานเผดียงให้พระสงฆ์เข้าไปอธิษฐานในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ขอให้พระโรคหายให้ทรงพระชนมายุยืนนาน ครั้งนั้นพระบรมวงศานุวงศ์ เสนาบดีข้าทูลละอองธุลีพระบาทผู้น้อยผู้ใหญ่ปรึกษาพร้อมกัน เกณฑ์บรรดาข้าราชการผู้น้อยผู้ใหญ่ เข้ามาประจำซองรักษาพระราชนิเวศ ตั้งกองป้องกันไว้ทั่วพระนครไม่มีเหตุการณ์อันใดอันหนึ่งในระหว่างอันนี้ ด้วยพระเดชพระคุณ พระบารมีสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และอำนาจเสนาบดีป้องกันอยู่ หาเปนเหตุการณ์สิ่งใดไม่ ไพร่บ้านพลเมืองก็อยู่เย็นเปนสุข ครั้นล่วงมาถึงเดือนสี่ชุณหปักษ์ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวดำรัสว่าพระโรคนั้นก็ทวีมากขึ้นทุกวัน ถ้าจะสวรรคตที่ในพระมหามนเทียร ท่านพระองค์ใดเปนพระเจ้าแผ่นดินใหม่ก็จะรังเกียจ จึ่งรับสั่งให้พระยาศรีพิพัฒรัตนราชโกษา คุมช่างจัดพระแท่นพระสูตรพระวิสูตรทำขึ้นใหม่มาตั้งแลกั้นในพระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน ด้านตะวันตก แล้ว

ก็เสด็จมาประทับอยู่ที่พระแท่นทำใหม่นั้น ครั้นณวันพุธเดือนห้าขึ้นค่ำหนึ่ง เวลาแปดทุ่มกับห้าบาท ก็เสด็จสวรรคต เมื่อจุลศักราช ๑๒๑๒ ปีกุนยังเป็นโทศกอยู่ สิริพระชนมพรรษาตั้งแต่พระบรมมหาประสูติมา จนถึงเสด็จสวรรคตได้ ๖๔ พรรษา คิดอายุโหราได้ ๖๓ ปีกับ ๑๑ วัน

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งมีประวัติและพระราชจริยาคุณขันธ์ ดังรับพระราชทานถวายวิสัชนามา พระองค์นั้น ได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติบรมราชาภิเษก ณวันอาทิตย์เดือนเก้าขึ้นเจ็ดค่ำ ปีวอกฉศกจุลศักราช ๑๑๘๖ ปี เสด็จสถิตในสยาเมกราชสมบัติยี่สิบห้าปีกับเจ็ดเดือนกับยี่สิบสามวัน มีพระราชบุตรยี่สิบสองพระองค์ พระราชบุตรีสามสิบเก้าพระองค์ รวมห้าสิบเอ็ดพระองค์ ได้เสด็จสถิตในพระราชสรรยารัฐานุปาลโนบาย พระราชธรรมจริยาสัมมาปฏิบัติ รักษาพระอาณาจักรสีมามณฑลให้สถาพรนฤมลเกษมสำราญเป็นที่ร่มเย็น

ก็และพระราชกุศล ซึ่งสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าทรงบำเพ็ญ ด้วยทรงบริจาคจาคขัชชโภชชาหารและไตรจีวรกับสมณบริกขารธรรม เทศนากัณฑ์บูชากัณฑ์ทั้งปวงนี้ สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ทรงพระราชอุทิศถวายฉลองพระเดช

พระคุณในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว บรมธรรมิกมหาราชาธิราชเจ้านี้ กล่าวนามตามนิพนธ์ในติโรกุฑฑกัณฑ์ว่า โส ญาติ ธมฺโม จ อยํ นิทสฺสิโต ดังนี้ ก็เป็นญาติธรรมจริยา ทรงประพฤติธรรมสัมมาปฏิบัติ ซึ่งพระบรมญาติจะพึงทรงประพฤติแด่พระบรมญาติในปัจฉิมกาลสมัย ซึ่งสิ้นวิสัยที่จะปัจจุปการโดยสังคหมุขุบายอื่นนั้น เป็นอาคาริกกัลยาณวัตรต้องตามสัมมาปฏิบัติซึ่งแสดงไว้ในนิคมคาถาว่า มาตาปิตุกิจฺจกโร ปุตฺตทารหิโต สทา เป็นต้น กุลบุตรบัณฑิตสาธุชน เป็นผู้ทำกิจแก่มารดาบิดา ทำกิจของมารดาบิดาให้เสร็จแล้ว ทำกิจเพื่อมารดาบิดา ประพฤติประโยชน์เกื้อกูลแก่บุตรและภริยาอยู่ทุกเมื่อเป็นนิจกาล ได้ปฏิบัติประโยชน์แก่ชนเป็นบริวารภายใน อนึ่งชนเหล่าใดที่ประพฤติตามกุลบุตรนั้นอาศัยเลี้ยงชีพ คือทาสและกรรมกร และประชุมแห่งบุรุษบุริสชน กุลบุตรปฏิบัติเพื่อประโยชน์แก่อนุชีวิชนทั้งหลายนั้น กุลบุตรผู้ฉลาดรอบรู้ซึ่งวาทะถ้อยคำ มีศีลคือสุจริตธรรมเป็นไปในกายและวาจา ย่อมมีขึ้นเพื่อประโยนช์ทั้งหลายสอง ญาตีนํ ปุพฺพเปตานํ ทิฏฺเฐ ธมฺเม จ ชีวตํ คือญาติทั้งหลายที่มีอยู่แต่ปางก่อน แต่มาล่วงลับไปปรโลกแล้วหมู่หนึ่ง ญาติที่มีชีพดำรงกายอยู่ณทิฐธรรมชาตินี้หมู่หนึ่ง

สมณานํ พฺราหฺมณานํ เทวตานํ จ ปณฺฑิโต ปีติสญฺชนโน โหติ ธมฺเมน ฆรมาวสํ กุลบุตรผู้บัณฑิตดำเนินด้วยปรีชา เมื่ออยู่ครอบครองซึ่งเรือนโดยธรรม ย่อมบริจาคทานและบำเพ็ญเทวพลีปฏิบัติชอบ ให้ธรรมปีติแก่สมณพราหมณ์และเทวดาทั้งหลาย โส กริตฺวาน กลฺยาณํ ปูชิโย โหติ ปสํสิโย กุลบุตรนั้นเพราะได้กระทำซึ่งกิจอันงามไปจากกลีโทษพิบัติ ควรที่บัณฑิตจะพึงนับถือฉะนี้ จึงเป็นวิเศษมนุษย์ที่นักปราชญ์จะพึงบูชาจะพึงสรรเสริญ โดยคุณธรรมจริยามีประการต่าง ๆ ฉะนี้

ก็และคำว่าญาติ ๆ นั้น มาในพระปริยัติธรรมเป็นสองภาค ว่า ญาติ บ้าง ญาตโก บ้าง เป็นชื่อแห่งชนที่บุทคลรู้ว่าเป็นภายใน เนื่องประพันธ์ในวงศ์ตระกูลฝ่ายมารดาบิดา ท่านแสดงอรรถแห่งบทไว้ว่า ญาตพฺพฏฺเฐน ญาตโก บุทคลนั้น ๆ ชื่อว่าญาตกญาติ ด้วยอรรถคือความเป็นบุทคลพึงรู้จัก อนึ่งว่า ญายเต อมฺหากมยนฺติ ญาตโก บุทคลผู้ใดอันบุทคลรู้อยู่ว่าผู้นี้ของเรา ๆ ดังนี้ ชื่อว่า ญาตโก ผู้ญาติละ

อนึ่งว่า อชฺฌตฺติโก เอวํ ชานาติ ญายติ จาติ ญาติ บุทคลผู้ใดรู้อยู่ว่าเราเป็นภายในของผู้นั้น ๆ ดังนี้ด้วย อันบุทคลผู้อื่นรู้อยู่ว่าผู้นี้ ๆ เป็นภายในของเราดังนี้ด้วย บุทคลผู้นั้นชื่อว่า

ญาติผู้รู้จัก ผู้ที่บุคคลรู้จัก ท่านแสดงอรรถแห่งญาตกและญาติศัพท์ไว้ฉะนี้ แต่ในพระวินัยแสดงลักษณะนิยมโดยบทวิภังค์ว่า ญาตโก นาม มาติโต วา ปีติโต วา ยาว สตฺตมา ปิตามหยุ-คา สมฺพนฺโธ บุคคลผู้เนื่องกับ เนื่องประพันธ์ แต่ฝักฝ่ายมารดาหรือ หรือแต่ฝักฝ่ายบิดา เพียงไรแต่ยุค แต่ชั่วปิตามห บุรุษที่บิดาบุชา คือทวดที่ครบเจ็ด ผู้นั้นชื่อว่าญาตโก ชนญาติ คือกำหนดแต่บิดาขึ้นไปเจ็ดชั่วบุรุษ แต่มารดาขึ้นไปเจ็ดชั่วบุรุษ มนุษย์ที่เนื่องประพันธ์ในกุลปริวัติวงศ์รอบฝ่ายมารดาบิดาดังนี้ ชื่อว่าญาตก ชนที่รู้จักกันว่าเป็นไปณภายใน ด้วยประการฉะนี้

ฝ่ายวินัยบริยายกำหนดเพียงเจ็ดชั่วบุรุษ แต่ในโลกวิสัยนั้น ชนผู้ใด ๆ เนื่องประพันธ์ฝ่ายมารดาบิดา แม้แต่เกินกว่าเจ็ดชั่วบุรุษนั้น ยังกำหนดนับกันได้ ก็นับว่าเป็นญาติชน ญาติชนผู้มีอยู่เมื่อปางก่อนแล้วไปปรโลก แสดงไว้ในคาถาว่า ญาตีนํ ปุพฺพเปตานํ ฝ่ายญาติชนซึ่งยังดำรงชีพอยู่ แสดงไว้ว่า ทิฏฺเฐ ธมฺเม จ ชีวตํ ดังนี้ ความสงเคราะห์ญาติชนผู้ไปปรโลกแล้ว ด้วยบำเพ็ญทานฉะเพาะอุทิศกัลปนาผล เป็นส่วนปฏิบัติให้เกิดปีติแก่ญาติทั้งหลายผู้ไปปรโลกแล้ว การสงเคราะห์ญาติชนผู้ยังดำรงชีพอยู่ด้วยสังคหวัตถุนั้น ๆ มีทานเป็นต้น เป็นส่วน

ปฏิบัติให้เกิดปีติแก่ญาติทั้งหลาย ยังดำรงอยู่ในปัจจุบัน กิจทั้งสองนั้นก็นับว่าญาติธรรมจริยาสัมมาปฏิบัติ ด้วยประการฉะนี้ เต จ ญาตกา ก็ญาติทั้งหลายนั้น อันชนผู้ญาติพึงสงเคราะห์ด้วยสังคหวัตถุตามควร แม้ญาติจะทุรพลตกต่ำทรามศักดิ์น้อยทรัพย์พิกลประการใร ชนที่เป็นญาติรู้อยู่ว่าญาติแล้ว ไม่ควรที่จะเพิกเฉยละเลยเสีย ควรจะสงเคราะห์ตามอานุภาพวิสัยสามารถแห่งตน เมื่อญาติชนสมบูรณ์โภคสมบัติ และสูงชาติสูงโคตรก็ดี เกิดความกระด้างด้วยมานะแล้วดูหมิ่นสำคัญด่วงญาติแห่งตนไซร้ ไม่สงเคราะห์ ทำอัธยาศัยประหนึ่งชนที่ใช่ญาติแล้ว ก็เป็นปราภวมุข ปากอุบายแห่งบุทคลพินาศเสื่อมทราม ได้ความครหาแต่นักปราชญ์เป็นต้น ไม่เป็นมงคลความเจริญที่จะให้ได้ประสพความสรรเสริญแต่สำนักแห่งบัณฑิตชน ก็ย่อมจะให้ญาติสาโลหิตและมิตรสหายเผ่าพันธุ์เป็นต้นเห็นใจเสียแล้วพากันร้าวราน แม้พุทธาทิโอวาทก็ได้บริหารไว้โดยอัษฎกคาถาว่า ชาติถทฺโธ ธนถทฺโธ โคตฺตถทฺโธ จ โยนโร เป็นต้น นรชนใดกระด้างเพราะชาติเพราะโคตร และทรัพย์สมบัติ มาดูหมิ่นญาติแห่งตน ข้อนั้นเป็นปากอุบายแห่งบุทคลพินาศ ไม่เป็นทางแห่งสุขสิริสวัสดิ์ความเจริญ เหตุการณ์ดั่ง

นั้น บัณฑิตชนควรจะสงเคราะห์หมู่ญาตินั้นด้วยสังคหวัตถุตาม อานุภาพแห่งตน

โส จ สงฺคโห การสงเคราะห์ญาตินั้นก็เป็นหิตจริยาอย่างหนึ่งในทางกุศล ซึ่งแสดงในพลีห้าว่า ญาติพลี ที่พระอริยสาวกผู้ครองเคหสถาน กระทำอยู่เป็นอาจิณ ชนผู้เป็นญาติทั้งหลายเมื่อจะเป็นญาติสนิทญาติห่างประการไร เมื่อยังดำรงในความเป็นญาติแล้ว ตกเข้าในเขตต์อันญาติจะพึงสงเคราะห์ และควรจะพึงสงเคราะห์โดยสถานใด ๆ บัณฑิตผู้ปรีชาพึงสงเคราะห์โดยสถานนั้น ๆ ปิดเสียซึ่งช่องอย่าให้ประชุมชน ล่วงครหาติเตียนได้ด้วยประการใดประการหนึ่ง ก็และญาติธรรมส่วนสภาพซึ่งชอบที่ญาติจะพึงประพฤติแก่ญาตินั้น เมื่อจะกล่าวนามตามพลีห้าซึ่งแสดงไว้ว่า ญาติพลี อติถิพลี ปุพฺพเปตพลี ราชพลี เทวตาพลี นั้นแล้ว ความที่ญาติชนมาสงเคราะห์ญาติอันดำรงอยู่ด้วยการสงเคราะห์ต่าง ๆ มีทานเป็นต้น เป็นญาติพลี ข้อซึ่งญาติชนมาบำเพ็ญทักษิณาทานอุทิศกัลปนาผลเพื่อญาติอันวายชนม์ไปปรโลกแล้วนั้น นับในปุพพเปตพลี ด้วยประการฉะนี้

ก็และพระราชกุศล จีวรบิณฑบาตไทยธรรมห้าสิบหกภาคซึ่งสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ทรงบริจาคใน

พระสงฆ์พระราชาคณะเป็นประธาน และไตรจีวรสมณบริขาร กับทั้งเทศนากัณฑ์บูชากัณฑ์ทั้งปวงนี้ สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าทรงพระราชอุทิศกัลปนาผล เป็นปัตติทานถวายแด่สมเด็จพระบิตุลาธิราช พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งเสด็จสวรรคตแล้วนั้น แม้จะเสด็จสถิตในทิพยาลัยอมรพิมานหรือในสถานคติอุบัติใด ๆ ก็ดี ขอจงได้ทรงทราบด้วยทิพยจักษุทิพยโสต หรือด้วยญาณพิถีทางใดทางหนึ่งแล้วจงได้รับพระบรมราชูทิศอนุโมทนาเพื่อเจริญกุศลราศีและสุขสิริสวัสดิ์ ซึ่งจะได้สำเร็จผลโดยสมควรแก่คตินั้น ๆ จงทุกประการ เทอญ

พระราชกุศลบุญนฤธิ์ ทักษิณานุประทานมัย ในอภิลักขิตสมัยกาลพิเศษนี้ สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าทรงบำเพ็ญโดยกำลังพระราชศรัทธา พร้อมด้วยฉันท วิริย จิตต วิมังสา จตุราธิบดี และพระพิจารณญาณปัญญาบารมี พระสติสัมปชัญญะ พระอัปปมาทธรรมอันแรงกล้า สมบูรณ์เป็นประโยคสัมปทาอันอุดมนี้ จงสำเร็จเป็นธรรมิการักขาวรณคุตโยบาย สะกัดกั้นศัตรูหมู่ปัจจามิตรและสรรพอันตรายทั้งปวงให้นิราสบำราศไกล อย่าได้มาพ้องพานในพระบาทยุคล

ขอให้ส่วนสรรพนิรมล สิริสวัสดิ์พิพัฒนมงคลพระชนมสุขศุภ อรรถอิฐวิบุลผล จงประสิทธิสมบูรณ์ ในสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ดั่งพระบรมราชประสงค์ทุกประการ เอวํ ก็มีด้วยประการฉะนี้

รับพระราชทานถวายวิสัชชนาพระธรรมเทศนา ในญาติธรรมจริยากถา และพระราชพงศาวดารในรัชกาลที่สาม สนองพระเดชพระคุณสมควรแก่เวลา ขอถวายพระพร

พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

หนังสือเทศนาพระราชประวัติในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และบุรพทิศานุมัสนธรรมจริยา สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาวชิรญาณวโรรส พระมหาสมณะเจ้า เมื่อยังดำรงพระยศเป็น พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส สุนทรพรตวิสุทธิพรหมจรรย์ วิมลศีลขันธ์ธรรมวรยุติ ศรีวิสุทธิคณานุนายก ศาสนดิลกธรรมานุวาท บริษัทยนาถบพิตร เสด็จสถิต ณ วัดบวรนิเวศราชวรมหาวิหารพระอารามหลวง ถวายที่พระที่นั่งอนันตสมาคม ในการพระราชกุศลซึ่งทรงพระราชอุทิศ ถวายฉลองพระเดชพระคุณ ในสมเด็จพระบรมชนกมหาราชาธิราช พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในการบรรจบรอบร้อยปีที่หนึ่ง ตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เสด็จเถลิงถวัลยราชปราบดาภิเษก ดำรงกรุงเทพมหานคร อมรรัตนโกสินทร์มหินทรายุธยานี้มา ได้ถวายเทศน์เมื่อ ณ วันเสาร์ เดือนแปด บุรพาษาฒ ขึ้นสองค่ำ ปีมะเมีย จัตวาศก จุลศักราช ๑๒๔๔ มีลำเนาเทศนาต่อไป ดังนี้

นมตฺถุ สุคตสฺส

ปญฺจ ฐานานิ สมฺปสฺสํ ปุตฺตํ อิจฺฉนฺติ ปณฺฑิตา
ภโต วา โน ภริสฺสติ กิจฺจํ วา โน กริสฺสติ
กุลวํโส จิรํ ติฏฺเฐ ทายชฺชํ ปฏิปชฺชติ
อถ วา ปน เปตานํ ทกฺขิณํ นุปฺปทสฺสติ
ฐานาเนตานิ สมฺปสฺสํ ปุตฺตํ อิจฺฉนฺติ ปณฺฑิตา ฯ
ตสฺมา สนฺโต สปฺปุริสา กตญฺญู กตเวทิโน
ภรนฺติ มาตาปิตโร ปุพฺเพกตมนุสฺสรํ
กโรนฺติ เนสํ กิจฺจานิ ยถาตํ ปุพฺพการินํ
โอวาทการี ภตโปสี กุลวํสํ อหาปยํ
สทฺโธ สีเลน สมฺปนฺโน ปุตฺโต โหติ ปสํสิโยติ ฯ

บัดนี้จะได้รับพระราชทานถวายวิสัชชนาในบุรพทิศานมัสนธรรมจริยา ฉลองพระเดชพระคุณประดับพระบัญญาบารมี อนุโมทนาในพระราชกุศลทักษิณานุประทานมัยบังโจปการกิจ ซึ่งสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าทรงบำเพ็ญในอภิลักขิตสมัย ทรงพระราชอุทิศถวายฉลองพระเดชพระคุณในพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหามกุฎ สุทธสมมติเทพยพงศ์ วงศาดิศวรกษัตริย์ วรขัตติยราชนิกโรดม จาตุรันตบรมมหาจักรพรรดิ

ราชสังกาศ บรมธรรมิกมหาราชาธิราช บรมนาถบพิตรพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นสมเด็จพระบรมชนกมหาราชาธิราช มีพระเดชพระคุณเป็นอเนกอนันปมัยนั้นโดยสัมมาปฏิบัติกัลยาณวัตรธรรม ส่วนบุรพทิศานมัสนธรรมทักษิณานุประทานพระราชกุศล ตามสุคโตวาทชินวรภาษิตในสิงคาลสูตรนั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ประสูติจากพระครรภ์แห่งสมเด็จพระบรมราชชนนี ณพระราชวังเดิมแห่งพระเจ้ากรุงธนบุรี ซึ่งเป็นที่ประทับของสมเด็จพระบรมชนกนาถ ในเมื่อยังสถิตอยู่ในพระราชอิศริยยศเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าอยู่นั้น ในวันพฤหัสบดี เดือนสิบเอ็ด ขึ้นสิบสี่ค่ำ ปีชวด ฉศก จุลศักราช ๑๑๖๖ เป็นพระราชสมภพมหามงคลกาล พระองค์เป็นเอกอัครบรมราโชรสที่สองในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย และสมเด็จพระบรมราชเทวี ซึ่งเป็นพระอัครมเหสี อันภายหลังได้เฉลิมพระนามเป็นกรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทรามาตย์ ถึงแม้ว่าสมเด็จพระบรมชนกนาถ ยังมิได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ ก็ได้ดำรงพระเกียรติยศเป็นสมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้า ตามขัตติยราชประเพณี มีพระเกียรติยศอันยิ่งใหญ่ในบรมราชตระกูล ทรงประกอบไปด้วยอัจฉริยปาฏิหาริย์อเนกคุณบุญ

วิบากสมบัติ มีพระราชประวัติดั่งจะได้รับพระราชทานถวายวิสัชชนาณกาลบัดนี้

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังทรงพระเยาว์อยู่ มีพระชนมายุได้ห้าพรรษานับโดยเรียงปี พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงสถาปนาวัดพระศรีรัตนศาสดาราม เมื่อการเกือบจะเสร็จบริบูรณ์ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยในขณะนั้นได้เสด็จเถลิงถวัลยราชย์อุปราชาภิเษกเป็นกรมพระราชวังบวร ฯ เสด็จพระราชดำเนินมาเฝ้าสมเด็จพระบรมชนกนาถที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเชิญพระศรีตามเสด็จเข้าไปเฝ้าด้วย พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสด็จประทับอยู่ณพระเก้าอี้ ที่มุมเสาเม็ดกำแพงแก้วชั้นพระอุโบสถด้านเหนือ มีพระราชดำรัสให้หาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวขึ้นไปเฝ้า ทรงลูบพระเศียรตลอดพระปฤษฎางค์ แล้วดำรัสสรรเสริญพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ว่ามีพระสิริรูปเป็นอันงาม แล้วโปรดให้หม่อมไกรสรเมื่อขณะยังเป็นพระเจ้าลูกเธอ พาเสด็จไปทอดพระเนตรรูปภาพเขียนเรื่องรามเกียรติ์ที่พระระเบียง จนภายหลังมาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้า

อยู่หัวยังทรงดำรัสอยู่ว่า ทรงจำสมเด็จพระอัยยกาได้ ตั้งแต่ได้เข้าเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทในครั้งนั้นมา ครั้นปีมะเส็ง เอกศก จุลศักราช ๑๑๗๑ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ซึ่งเป็นสมเด็จพระบรมชนกนาถ ได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติปราบดาภิเษกแล้ว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ดำรงพระเกียรติยศเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้า ปรากฏตามอเนกนิกรชนสมมติ เรียกว่าทูลกระหม่อมฟ้าพระองค์ใหญ่ เสด็จมาประทับอยู่ในพระบรมมหาราชวัง ด้วยสมเด็จพระบรมราชชนนีณพระตำหนัก ซึ่งตั้งอยู่ฝ่ายตะวันตกแห่งโรงฝึกหัดละคร ในพระบรมมหาราชวัง ซึ่งเป็นตำหนักพระนางเธอ พระองค์เจ้าสุชุมาลมารศรีณกาลบัดนี้

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงพระกรุณาโปรดพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นอันมาก เมื่อเสด็จขึ้นเฝ้าในที่ช่องกับที่ประทับ ณพระที่นั่งไพศาลทักษิณ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เสด็จประทับผันพระพักตร์สู่ทิศตะวันตก พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเฝ้าอยู่ตรงพระพักตร์ในช่องเดียวกัน เสมอมิได้ขาดทั้งกลางวันและกลางคืน จนทรงผนวชเป็นสามเณร และได้พระราชทาน

พระบรมทนต์ของสมเด็จพระบรมชนกนาถซึ่งเป็นองค์แรกทีเดียว และได้พระราชทานเครื่องประดับต่าง ๆ เป็นอันมาก เมื่อปีวอก จัตวาศกจุลศักราช ๑๑๗๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระชนมายุได้ ๙ พรรษา พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงพระราชดำริว่า พระราชพิธีโสกันต์เจ้าฟ้าได้ทำเป็นอย่างมีแบบแผนอยู่แล้ว แต่การพระราชพิธีลงสรงตั้งพระนามเจ้าฟ้า ครั้งกรุงศรีอยุธยา ยังหาได้ทำเป็นแบบอย่างลงไม่ พระราชประสงค์จะใคร่ทำไว้ให้เป็นพระเกียรติยศสืบไปเบื้องหน้า จึงทรงพระกรุณาโปรดให้สมเด็จพระสัมพันธวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรีซึ่งในขณะนั้นเรียกว่าสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ และเจ้าพระยาศรีธรรมาธิราช เป็นผู้บัญชาการ ตั้งพระราชพิธีลงสรง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นการใหญ่ รายการทั้งปวงปรากฏมาในเทศนากัณฑ์ที่สอง ซึ่งหม่อมเจ้าพระประภากรบวรวิสุทธิวงศ์ได้รับพระราชทานถวายวิสัชชนามาแล้ว เฉลิมพระนามจารึกในพระสุพรรณบัฏว่า สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามงกุฎสมมุติเทววงศ์พงศ์อิศวรกษัตริย์ขัตติยราชกุมาร ในลำดับนั้นพระองค์ได้ทรงศึกษาวิชาการศิลปศาสตร์ต่าง ๆ ได้ทรงเรียนอักษรสยามมา

ตั้งแต่ยังเสด็จอยู่พระราชวังเดิม ในสำนักสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ชุน) วัดโมฬีโลกยาราม แล้วได้ทรงศึกษาวิชาคชกรรมแต่เจ้าพระยาศรีธรรมาธิราช ซึ่งเป็นตระกูลหมอเฒ่าสืบมาแต่กรุงศรีอยุธยาโบราณ และทรงฝึกหัดชำนิชำนาญในการที่จะใช้อาวุธทั้งปวงแคล่วคล่องทุกสิ่งทุกประการ ถึงจุลศักราช ๑๑๗๗ ปีกุน สัปตศก พวกรามัญพากันอพยพครอบครัวเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร ทางเมืองตาก เมืองอุทัยธานี เมืองกาญจนบุรี เจ้าเมืองกรมการมีใบบอกเข้ามาให้กราบบังคมทูล ได้ทรงทราบแล้วทรงพระกรุณาโปรดให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวคุมกองทัพและสะเบียงอาหารออกไปรับครัวรามัญ ซึ่งเข้ามาเมืองกาญจนบุรี โปรดให้มีเรือดั้งแห่เสด็จสามคู่ และคำรวจหอกแห่เป็นพระเกียรติยศ ครั้งนั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงพระเยาว์อยู่ จึงดำรัสสั่งให้สมเด็จพระสัมพันธวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรีเสด็จไปด้วย ครั้นเสด็จกลับถึงกรุงเทพมหานครแล้ว ทรงพระกรุณาโปรดให้ครัวรามัญเหล่านั้นขึ้นไปตั้งอยู่เมืองปทุมธานีบ้าง แขวงเมืองนนทบุรีบ้าง ถึงจุลศักราช ๑๑๗๘ ปีชวดอัฐศก พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระชนมายุได้ ๑๓ พรรษานับโดย

เรียงปี่ ครบกำหนดโสกันต์ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย มีพระบรมราชโองการดำรัสสั่งให้ตั้งพระราชพิธีโสกันต์เป็นการใหญ่ ทำเขาไกลาสหน้าพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ตรงประตูสุวรรณบริบาลเป็นที่สรงและทรงเครื่อง เวลาบ่าย แห่มาทรงฟังพระสงฆ์สวดพระพุทธมนตร์บนพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทสามวัน รุ่งขึ้นวันศุกรเดือนสี่ขึ้นสิบสามค่ำเวลาเช้า แห่มาโสกันต์บนพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทเสร็จแล้วเสด็จไปสรงน้ำที่สระอโนดาต แล้วท่านอัครมหาเสนาบดีเชิญเสด็จขึ้นสู่พระมณฑปยอดเขาไกลาส สมเด็จพระสัมพันธวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรีรับที่สมมติเป็นอิศวรรับเสด็จ ทรงเครื่องต้นบนพระมณฑปยอดเขาไกลาสเสร็จแล้ว แห่เวียนเขาไกลาสสามรอบแล้วแห่กลับ เวลาบ่ายแห่มาประทับที่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท พระบรมวงศานุวงศ์และข้าทูลละอองธุลีพระบาท พร้อมกันเวียนเทียนสมโภชวันนั้นเวลาหนึ่ง ต่อไปอีกสองเวลา วันที่เจ็ดจึงแห่พระเกศาไปลอยตามราชประเพณี ครั้นปีฉลูนพศกจุลศักราช ๑๑๗๙ จวนเข้าพรรษา ทรงพระกรุณาโปรดให้จัดการทรงผนวชพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นสามเณร สมโภชที่พระที่นั่ง

อมรินทรวินิจฉัยเวลาหนึ่ง รุ่งขึ้นวันพฤหัสบดีเดือนแปดอุตตรา-ษาฒขึ้นสิบเอ็ดค่ำ แห่ไปทรงผนวชที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม เสร็จเป็นสามเณร บรรพชาแล้ว เสด็จไปประทับอยู่วัดมหาธาตุ ที่พระตำหนักปลูกขึ้นใหม่นอกพระระเบียงพระอุโบสถด้านตะวันออกเฉียงเหนือ ซึ่งภายหลังโปรดให้สร้างขึ้นเป็นพระวิหาร ปรากฏอยู่จนทุกวันนี้ ครั้นออกพรรษาแล้ว พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งดำรงพระยศเป็นพระเจ้าลูกเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ทรงทำกระจาดใหญ่เป็นเครื่องสักการบูชา แล้วเชิญเสด็จพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มาทรงเทศน์มหาชาติกัณฑ์มัทรี ครั้งนั้นเป็นการเอิกเกริกยิ่งใหญ่ ด้วยยังมิเคยมีมาแต่ปางก่อน ทรงผนวชเป็นสามเณรอยู่เจ็ดเดือนลาผนวชแล้วเสด็จมาประทับอยู่หน้าพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท เพื่อจะได้ทรงศึกษาวิชาการศิลปะต่าง ๆ โดยสะดวกสืบไป พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยโปรดให้ทรงบังคับบัญชาการมหาดเล็กสิทธิ์ขาด จนถึงตั้งถอดหุ้มแพรได้ตามพระประสงค์ ครั้นทรงพระเจริญวัยขึ้น โปรดให้เสด็จไปประทับอยู่ณพระราชวังเดิม ซึ่งเคยเสด็จอยู่ก่อนเมื่อครั้งยังไม่ได้ดำรงศิริราชสมบัติ ทรงบริบูรณ์ไปด้วยพัสดุศฤงคารบริวารเสด็จอยู่ครอง

กามากรสถาน บำเรอพระองค์ด้วยกามสุขทุกทิพาราวตรี ครั้นภายหลังมีพระหฤทัยคำนึงเห็นอานิสงส์ในอนาคาริยปฏิบัติประพฤติพรตพรหมจรรย์ จึงทรงน้อมพระราชอัธยาศัยบากบั่นในบรรพชาอุปสมบท ทรงศึกษาพุทธพจนปริยัติธรรมมาแต่ก่อนทรงผนวชเป็นภิกษุ จุลศักราช ๑๑๘๖ ปีวอกฉศก พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระชนมายุได้ ๒๑ ปี ครบกำหนดอุปสมบทเป็นภิกษุในพระพุทธศาสนา แต่ครั้งนั้นพระยาเศวตไอรา พระยาเศวตคชลักษณ์ บรมราชพาหนะล้ม พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ไม่ทรงสำราญพระราชหฤทัย จึงมิได้จัดขะบวนแห่เป็นการใหญ่ ดำรัสสั่งให้จัดแต่พอสมควรสมโภชที่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยวันหนึ่ง

รุ่งขึ้นวันพุธเดือนแปดขึ้นสิบสองค่ำ แห่ไปทรงผนวชณวัดพระศรีรัตนศาสดาราม เสร็จอุปสมบทกรรมแล้ว เสด็จไปประทับแรมอยู่วัดมหาธาตุสามวัน ทรงปฏิบัติอุปัชฌายวัตรตามสมควรแก่วินัยนิยมแล้ว เสด็จขึ้นไปจำพรรษาณวัดสมอราย ซึ่งภายหลังพระราชทานนามใหม่ว่าวัดราชาธิวาส พอทรงผนวชแล้วไม่นาน พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยสมเด็จพระบรมชนกมหาราชาธิราชเสด็จสวรรคต พระบาท

สมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวพระเชษฐราโชรส ได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติสืบพระวงศ์ ฝ่ายพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงจำพรรษาอยู่วัดราชาธิวาส ครั้นได้ทรงทราบด้วยพระราชพิจารณญาณว่า ลัทธิสมณะนั้นมากมูลวุ่นวายไปด้วยสัมโมหวิหาร เหมือนกับยืมจมูกท่านมาหายใจ จะพูดสิ่งใดก็เป็นที่ต่ออ้างคติ เช่นอาจิณณกับปีกา ว่าท่านผู้ใหญ่เคยทำมาอย่างนี้ ไม่แจ้งแสดงเหตุซื่ออกมาให้เห็นจริงได้ ถือแต่ลัทธิของตนนั้นดันดื้อไปมิได้รู้ว่าผิดและชอบ ไม่เป็นที่ตั้งแห่งปัญญา ทรงสังเวชเหนื่อยหน่ายขึ้นมาด้วยเหตุนี้ จึ่งได้เสด็จกลับประทับอยู่ณวัดมหาธาตุ ปรารถนาจะทรงเล่าเรียนพระไตรปิฎกพุทธวจนะ ครั้นทรงศึกษาถึงข้อปฏิบัติต่าง ๆ ที่ได้มีมาแต่โบราณ ก็ทรงอนุมานได้ว่า ศาสนวงศ์เป็นจลาจลมาแต่กรุงเก่านั้นแล้ว กับได้ทรงเห็นอาจารวิบัติของสมณะบางเหล่าไม่นำมาซึ่งความเลื่อมใส ทรงสังเวชลดพระทัยนักด้วยการศาสนา คือวงศ์บรรพชาอุปสมบท เห็นว่าเป็นของมีรากเง่าอันเน่าผุ ไม่มีมูลที่ตั้งแห่งความเลื่อมใส ลดพระทัยในการที่จะทรงเพศเป็นบรรพชิต เห็นว่าจะเป็นอันหลอกลวงเขาเลี้ยงชีวิตดูไม่ควร วันหนึ่งเวลากลางวันเสด็จเข้าไปบรรทม

ในพระอุโบสถวัดมหาธาตุ ทรงบูชาศาสนารักษเทวดาด้วยเครื่อง
สักการะถ้วนทุกทิศแล้ว ทรงตั้งสัจจกิริยาธิษฐานว่า ข้าพเจ้านี้
อุทิศต่อพระผู้มีพระภาค ออกบวชด้วยความเชื่อความเลื่อมใสมิได้
เพ่งต่ออามิสสิ่งหนึ่งสิ่งใด มีลาภยศและความสรรเสริญเป็นต้น
ถ้าวงศ์บรรพชาอุปสมบทที่เนื่องมาแต่พระสุคตทศพลยังมีอยู่เหลือ
อยู่ณประเทศใดทิศใด ขอให้ได้ประสพหรือให้ได้ยินข่าวให้ได้
ในสามวันเจ็ดวัน ถ้าไม่เป็นดังนั้น ข้าพเจ้าจะเข้าใจว่าศาสนวงศ์
นั้นสิ้นแล้ว จะสึกเป็นฆราวาส รักษาศีลห้าศีลแปดตามสมควร
ครั้นล่วงไปประมาณ สองวัน หรือ สามวัน มิทันสิ้นกำหนดที่ทรง
อธิษฐาน มีพระเถระรามัญองค์หนึ่งผู้ฉลาดในวินัยรู้พุทธวจนะ
ชำนาญในอักขรวุจจารณวิธี มากล่าวศาสนวงศ์แสดงชี้ให้เกิด
ความเลื่อมใส จึ่งทรงรับเอาวินัยวงศ์นั้นไว้เป็นข้อปฏิบัติสืบมา
เมื่อเสด็จอยู่วัดมหาธาตุนั้น ทรงเล่าเรียนศึกษาพุทธวจนะปริยัติ
ธรรม อันเป็นมูลรากที่ตั้งแห่งพระศาสนา ด้วยพระอุตสาหะและ
วิริยะอันแรงกล้าแตกฉานสิ้นวิชาที่อาจารย์จะพึงแสดงแล้ว เมื่อ
ถึงปีจออัฐศกจุลศักราช ๑๑๘๘ ได้เสด็จเข้าแปลพระคัมภีร์ในที่
ประชุมพระราชาคณะสงฆ์ ณ พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยสามวัน
วันแรกทรงแปลธรรมบท วันที่สองทรงแปลมงคลทีปนี วันที่

สามทรงแปลสารสังคหะ ซึ่งทรงพระกรุณาโปรดให้แปลธรรมบทวันเดียวดังนั้นนั้น เพื่อให้แปลกกว่าสามัญชน ใช่ว่าจะทรงอับจนความรู้แปลต่อไปมิได้ก็หาไม่ พระองค์มีพระปัญญาว่องไวในการแก้ไข แต่นั้นมาก็ได้ทรงอนุเคราะห์สั่งสอนกุลบุตรผู้มีศรัทธาให้เล่าเรียนศึกษาทั้งกลางวันและกลางคืนมิได้ย่อหย่อน ทรงสั่งสอนในข้อวินัยวัตรและสุตตันตปฏิบัติต่าง ๆ ให้ถูกต้องสมอ้างกับธรรมวินัยเป็นมหัศจรรย์ ครั้งนั้นกุลบุตรผู้มีศรัทธาเลื่อมใสเข้ามาบรรพชา อุปสมบทประพฤติตามมีขึ้นหลายองค์ ครั้นจุลศักราช ๑๑๙๑ ปีฉลูเอกศก ทรงพระราชดำริเห็นว่า วัดมหาธาตุนั้นไม่เป็นที่สบาย จึ่งเสด็จกลับขึ้นไปยังวัดราชาธิวาสประกาศศาสนพรหมจรรย์ ให้บรรพชาอุปสมบทแก่กุลบุตรผู้มีศรัทธา อนุเคราะห์คฤหัสถ์ด้วยธรรมีกถาอนุศาสโนวาทในธรรมสวนกาล ประดิษฐานธรรมยุตติกนิกายให้รุ่งเรืองแพร่หลายขึ้น ครั้งนั้นภิกษุสงฆ์ ณ ภายในพรรษกาลประมาณสามสิบหย่อนบ้างสามสิบเศษบ้างโดยชุกชุม ครั้นอยู่มาทรงพระปรารภถึงสีมาว่า การทำสีมาทุกวันนี้เป็นการหยาบไม่มั่นคงไม่สำเร็จด้วยอำนาจสงฆ์เป็นการเนื่องด้วยฆราวาสไปคนทุกวันนี้ก็ไม่มีใครรู้จักสีมาลักษณะโดยพิสดาร ทำตามลัทธิ

อาจารย์ที่ตนได้เคยเห็นมาทรงรังเกียจฉะนี้แล้ว จึ่งรับสั่งให้ขุดก้อนศิลานิมิตต์ในวัดราชาธิวาสขึ้นทอดพระเนตร เห็นว่าเล็กไม่ควรจะเป็นนิมิตต์ได้ ทรงสังเวชสลดพระทัยด้วยสีมาพิบัติ จึ่งสืบหาสงฆ์ที่บริสุทธิ์ที่อุปสมบทในโบราณสีมา ที่เขาเล่าว่าเป็นของพระอรหันต์ผูกได้สิบแปดรูปมาเป็นคณะปรกการกสงฆ์ ให้อุปสมบทกรรมซ้ำอีกสองครั้งในนทีสีมาหน้าวัดราชาธิวาส ในปีฉลูเอกศกนั้นสมเด็จบรมชนกนาถบพิตรได้ดำรงอิสสริยยศฝ่ายสมณศักดิ์ที่พระราชาคณะ ได้รับพระราชทานตาลปัตรแฉกพื้นตาดปักเลื่อมเป็นเครื่องยศ ทรงพระกรุณาโปรดให้ตั้งฐานานุกรมสามรูป ภายหลังดำรัสสั่งให้เพิ่มฐานานุกรมอีกเจ็ดรูปเป็นสิบรูป ฤๅจุลศักราช ๑๑๙๒ ปีขาลโทศก ทรงหล่อพระพุทธรูปหน้าตักศอกแล้วพระองค์หนึ่ง ถวายพระนามว่าพระสัมพุทธพรรณี ครั้นปีเถาะตรีศก จุลศักราช ๑๑๙๓ ได้ไปรับพระเจดีย์หล่อด้วยทองเหลืองมาจากวัดศาลาปูนองค์หนึ่ง เอาพระเจดีย์เงินสูงประมาณศอกเศษสวมลง แล้วประดิษฐานไว้ที่พระตำหนักเก่าวัดมหาธาตุ ในฤดูแล้งนั้นเสด็จพระราชดำเนินไปนมัสการพระปฐมเจดีย์ ซึ่งเป็นเจดียสถานโบราณอันรกร้างอยู่ ทรงนมัสการแล้วทรงอธิษฐานด้วยความเลื่อมใส ภายหลัง

พระองค์ก็ได้พระบรมธาตุสององค์โดยการอัศจรรย์ จึ่งทรงบรรจุพระบรมธาตุนั้นไว้ในพระสัมพุทธพรรณี เมื่อปีมะเส็งเบญจศกจุลศักราช ๑๑๙๕ เสด็จไปประพาสเมืองเหนือนมัสการเจดียสถานต่าง ๆ ไปโดยลำดับประทับเมืองสุโขทัย เสด็จไปเที่ยวประพาสพบแท่นศิลาแท่นหนึ่ง เขาก่อไว้ริมเนินปราสาทเก่าหักพังอยู่ เป็นที่นับถือกลัวเกรงของหมู่มหาชน ถ้าบุคคลไม่เคารพเดินกรายเข้าไปใกล้ให้เกิดเจ็บไข้ไม่สบาย ทอดพระเนตรเห็นแล้วเสด็จตรงเข้าไปประทับณแท่นศิลานั้น ก็มิได้มีอันตรายสิ่งหนึ่งสิ่งใดด้วยอำนาจพระบารมี เมื่อเสด็จกลับรับสั่งให้ชะลอลงมา ก่อเป็นแท่นไว้ที่วัดราชาธิวาส ครั้นภายหลังได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ แล้วดำรัสสั่งให้นำไปไว้ในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม อนึ่งทรงได้เสาศิลาจารึกอักษรเขมรเสาหนึ่งจารึกอักษรไทยโบราณเสาหนึ่ง ซึ่งตั้งไว้ในวัดพระศรีรัตนศาสดารามนั้น มีเนื้อความอัศจรรย์เป็นศุภนิมิตต์ดังแสดงว่าพระองค์จะได้เป็นอิศสระในสยามรัฐ เป็นพระบรมกษัตริย์มีพระเดชานุภาพกิตติคุณแผ่ไป ดังพระบาทกมรเดงอัญ ศรีสุริยพงศรามมหาราชาธิราชซึ่งเป็นเอกราชในเมืองสุโขทัย มีจดหมายไว้ในเสาศิลาฉะนั้น และเมื่อเวลาพระองค์ยังทรงผนวชอยู่นั้น ได้เสด็จพระราชดำเนิน

ประพาสในหัวเมืองต่าง ๆ อีกหลายเมือง มีเพ็ชรบุรีเป็นต้น และเมื่อเวลาเสด็จพระราชดำเนินหัวเมืองใด ๆ ใกล้ไกลมากน้อยอย่างใดก็ดี ย่อมเสด็จพระราชดำเนินโดยพระบาท มิได้มีพระราชพาหนะอย่างหนึ่งอย่างใด พระองค์ทรงกำลังว่องไวกว่าสามัญชนเป็นอันมาก เมื่อเสด็จประทับที่ใดก็เสด็จประทับอยู่ณสุมทุมไม้และถ้ำเงื้อมเขาต่าง ๆ มีถ้ำเขาย้อยเป็นต้น มิได้ทรงหวาดหวั่นต่อภัยอันตรายแต่มนุษย์และสัตว์ร้ายทั้งปวง เป็นมหัศจรรย์ เพราะพระองค์เป็นสุขุมาลชาติเคยเสวยสุขมาแต่ยังทรงพระเยาว์มาอดทนต่อความทรมานอันยิ่งใหญ่ได้ฉะนี้

ถุจุลศักราช๑๑๙๘ ปีวอกอัฐศก พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสร้างพระตำหนักที่ประทับณวัดบวรนิเวศวิหารเสร็จแล้ว ครั้นถึงวันพุธเดือนยี่ขึ้นห้าค่ำ มีพระบรมราชโองการดำรัสสั่งให้จัดขะบวนแห่ เชิญพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพร้อมด้วยฐานานุกรมเปรียญอนุจรห้าสิบรูปมาประทับวัดบวรนิเวศวิหาร แต่กาลนั้นมาทรงอนุเคราะห์สั่งสอนบริษัทคฤหัสถ์บรรพชิตด้วยธรรมีกถา แสดงข้อปฏิบัติอันสมควรแก่ธรรมวินัย ทำบริษัทเหล่านั้นให้เจริญยิ่งด้วยศีลาทิคุณ ครั้งนั้นกุลบุตรเกิดความเลื่อมใสพากันมาบรรพชาอุปสมบทในสำนัก

ของพระองค์มากขึ้นกว่าเก่า ส่วนพระอารามเล่า ก็ได้ทรงปฏิ-
สังขรณ์ซ่อมแปลงก่อสร้างขึ้นหลายสิ่ง ให้หมดจดงดงามยิ่ง
ขึ้นไป แล้วทูลสมเด็จพระบรมเชษฐาธิราช ให้เชิญพระชินสีห์
มาจากมุขด้านปัจฉิมทิศ ประดิษฐานไว้ ณ พระอุโบสถด้านบูรพา
และได้ทรงสมมติสีมาไว้เป็นที่พระสงฆ์ได้อาศัยทำสังฆกรรมขึ้น
ใหม่สองพระอาราม วัดบวรนิเวศวิหารพระอารามหนึ่ง วัด
บรมนิวาสพระอารามหนึ่ง ทำให้ถูกต้องตามวินัยนิยมเสร็จแล้ว
เสด็จอยู่วัดบวรนิเวศวิหารได้สิบสี่พรรษากาล ทรงบริหารทำนุ
บำรุงสงฆ์บริษัทด้วยวินัยวัตรสุตตันตปฏิบัติปริยัติธรรม ยัง
บริษัทให้สืบต่อกันมา ดำรงธรรมยุตติกนิกายิกสงฆ์ให้ไพบูลย์
ยิ่งขึ้น และทรงศึกษาภาษาอังกฤษ ในเมื่อมีพระชนม์ถึงสี่สิบปี
ล่วงไปแล้ว ทรงทราบชัดเจนได้เป็นมหัศจรรย์ และเมื่อเวลา
ปลายแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มีราชการ
เกี่ยวข้องด้วยต่างประเทศ พระองค์ได้ทรงอุตสาหะสอดส่อง
ตริตรองในราชการนั้น ท่านผู้ซึ่งเป็นประธานในราชการแผ่นดิน
ทั้งหลาย ไม่มีผู้ใดที่จะทราบการกว้างขวางไปถึงนานาประเทศ
ได้ ครั้นถึงปีกุนยังเป็นโทศกจุลศักราช ๑๒๑๒ วันพุธเดือนห้าขึ้น
ค่ำหนึ่ง พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต

จึ่ง พระบรมราชวงศานุวงศ์ซึ่งมีอิศริยยศ และท่านเสนาบดีข้า ราชการผู้ใหญ่ ปรึกษาพร้อมใจกันเห็นว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อันเปนขัตติยสุขุมาลชาติบรมราชโอรสอันประเสริฐของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ซึ่งเปนที่นับถือของชนทั้งหลายทั่วหน้า สมควรที่จะได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ สืบบรมราชสันตติวงศ์โดยตรงตามลำดับมา พระองค์ทรงพระปรีชาและพระมหากรุณาอันยิ่งใหญ่ ควรที่จะเปนที่พึ่งของพระบรมวงศานุวงศ์และประชาราษฎรเปนที่ร่มเย็นสืบไป รุ่งขึ้นวันพฤหัสบดีเดือนห้าขึ้นสิบสองค่ำ จึ่งพร้อมกันไปเฝ้า ณวัดบวรนิเวศวิหาร กราบบังคมทูลอัญเชิญเสด็จให้ลาผนวชเถลิงถวัลยราชสมบัติ เปนบรมกษัตริย์สืบพระวงศ์ทรงทำนุบำรุงพระบรมวงศานุวงศ์ข้าทูลละอองธุลีพระบาทสมณพราหมณาจารย์อาณาประชาราษฎรสืบไป พระองค์อาศัยความเอ็นดูกรุณาในประชุมชนเปนอันมาก ทรงรับอัญเชิญแล้วเสด็จพระราชดำเนินจากวัดบวรนิเวศวิหารโดยขะบวนชลมารค ไปประทับศาลาหน้าพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย แล้วเสด็จพระราชดำเนินเข้าไปสรงพระบรมศพสมเด็จพระบรมเชษฐาธิราช เชิญลงประดิษฐานในพระลองเงิน เชิญออกทางประตูสนามราชกิจขึ้น

ประดิษฐานเหนือพระยานมาศประกอบพระโกศทองคำ แล้วแห่ไปโดยขะบวน ขึ้นประดิษฐานบนพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ประดับด้วยเครื่องราชูปโภคพร้อมเสร็จ ตามราชประเพณีมาแต่โบราณ แล้วเสด็จพระราชดำเนินกลับมาประทับณวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ครั้นพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการทั้งปวงถวายสัตยานุสัตย์ตามโบราณจารีตรแล้ว ลาผนวชเมื่อณวันศุกรเดือนห้าขึ้นสามค่ำ พระองค์เสด็จออกทรงผนวชยกธรรมวินัยขึ้นให้รุ่งเรืองเป็นประโยชน์แก่ศาสนิกบริษัท คฤหัสถ์บรรพ-ชิตผู้เกิดในปัจฉิมกาล ได้ ๒๗ พรรษาโดยลำดับปี ถ้าจะนับตามจันทรคติอายุโหร ๒๖ ปี ๗ เดือน ๒๒ วันเป็นกำหนด เสด็จมาประทับณ พลับพลาซึ่งท่านเสนาบดีปลูกสร้างขึ้นไว้รับเสด็จในระหว่างโรงแสงใหญ่กับห้องเครื่องกรมภูษามาลาต่อกัน เป็นที่ประทับในระหว่างซึ่งยังมิได้ตั้งการพระราชพิธีบรมราชาภิเษกนั้น

ครั้นได้ศุภวารมหามงคลอุดมฤกษ์ ณ วันจันทร์ เดือนหกขึ้นสิบสองค่ำ ตั้งพระราชพิธีบรมราชาภิเษก เริ่มสวดพระพุทธมนต์สามวัน ครั้น ณวันพฤหัสบดีเดือนหกขึ้นสิบห้าค่ำ เวลาเช้าโมงหนึ่งกับเก้าบาท เป็นอุดมฤกษ์ บรมราชาภิเษกตามพระราชประเพณีซึ่งมีมาแต่กาลก่อนครบทุกสิ่งทุกประการ

ดังได้รับพระราชทานถวายวิสัชนามาแต่ในกัณฑ์ก่อนแล้วนั้น ถวายพระนามตามพระนามเดิมและพระคุณสมบัติว่า พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหามกุฎ สุทธสมมติเทพยพงศ์ วงศาดิศวรกษัตริย์ วรขัตติยราชนิกโรดม จาตุรันตบรมมหาจักรพรรดิราชสังกาศ อุภโตสุชาต สังสุทธเคราหณี จักรีบรมนาถ อดิศวรราชรามวรังกูร สุจริตมูล สุสาธิต อุกฤษฐวิบูล บูรพาดูลกฤษฎาภินิหาร สุภาธิการรังสฤษฎ์ ธัญญลักษณวิจิตร โสภาคยสรรพางค์ มหาชโนตมางคประณต บาทบงกชยุคล ประสิทธิสรรพศุภผลอุดม บรมสุขุมาลยมหาบุรุษรัตน์ ศึกษาพิพัฒสรรพโกศล สุวิสุทธวิมลศุภศีลสมาจาร เพ็ชรญาณประภาไพโรจน์ อเนกโกฏิสาธุคุณวิบุลสันดาน ทิพยเทพาวตาร ไพศาลเกียรติคุณอดุลยพิเศษ สรรพเทเวศรานุรักษ์ เอกอัครมหาบุรุษ สุตพุทธมหากวี ตรีปิฎกาทิโกศลวิมลปรีชา มหาอุดมบัณฑิต สุนทรวิจิตรปฏิภาณ บริบูรณคุณสาร สยามาธิโลกดิลก มหาปริวารนายก อนันตมหันตวรฤทธิเดช สรรพวิเศษศิรินทร มหาชนนิกรสโมสรสมมติ ประสิทธิวรยศมโหดม บรมราชสมบัติ นพปฎลเศวตาดิฉัตร ศิริรัตโนปลักษณมหาบรมราชาภิเษกาภิสิต สรรพทศทิศวิชิตชัย สกล

มไหศวริยมหาสวามินทร์ มเหศวรมหินทรมหารามาธิราชวโรดม บรมนาถชาติอาชาวสัย พุทธาทิไตรรัตนสรณารักษ์ อุกฤษฐศักดิ์อัครนเรศวราธิบดี เมตตากรุณาสีตลหฤทัย อโนปไมยบุญญการ สกลไพศาลมหารัษฎาธิเบนทร์ ปรเมนทรธรรมิกมหาราชาธิราช บรมนาถบพิตรพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่ในการบรมราชาภิเษกครั้งนี้ มีเลียบพระนครเป็นสองวันคือโดยสถลมารควันหนึ่ง โดยชลมารควันหนึ่ง เมื่อเสด็จพยุหยาตราโดยสถลมารคนั้น เสด็จพระราชดำเนินโดยพระราเชนทรยานออกทางประตูวิเศษชัยศรีไปโดยถนนสนามชัย ประทับ ณ วัดพระเชตุพน ทรงนมัสการพระพุทธปฏิมากร และทรงบำเพ็ญพระราชกุศลเสร็จแล้ว เสด็จพระราชดำเนินทรงพระที่นั่งพุดตาลโดยทางระหว่างจังหวัดพระอุโบสถวัดพระเชตุพน และระหว่างกุฎีสงฆ์ มาเลี้ยวทางท้ายสนามขึ้นมา โดยประตูพิทักษ์บวรประตูสุนทรทิศาเข้าพระบรมมหาราชวัง เข้าทางประตูวิเศษชัยศรีตามเดิม เป็นระยะทางสถลมารค ยาวกว่าซึ่งเคยเลียบพระนครมาแต่ก่อน ๆ กระบวนพยุหยาตราทางชลมารคนั้นเสด็จพระราชดำเนินแต่ท่าราชวรดิฐ ไปเลี้ยวคลองบางลำพู ประทับ ณ ฉนวนหน้าวัดบวรนิเวศวิหาร เสด็จขึ้นทรงนมัสการพระ

พุทธชินสีห์ และทรงบำเพ็ญพระราชกุศลเสร็จแล้ว เสด็จพระราชดำเนินโดยทางคลองคูพระนครมาออกปากคลองข้างใต้ ขึ้นมาประทับท่าราชวรดิตถ์เป็นเสร็จการเลียบพระนคร เป็นพระเกียรติยศอันยิ่งใหญ่ ครั้นเสร็จการบรมราชาภิเษกแล้ว จึ่งโปรดเกล้า ฯ ให้สมเด็จพระอนุชาธิราชซึ่งปรากฏพระนามว่าสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ เป็นพระมหาอุปราช แต่โปรดให้มีพระเกียรติยศรับบวรราชโองการ และการพระราชพิธีอุปราชาภิเษกนั้น ให้เรียกว่าบวรราชาภิเษก มีพระเกียรติยศยิ่งใหญ่กว่าแต่ก่อนมา พระราชทานพระนามว่าสมเด็จพระปวเรนทราเมศ มหิศเรศรังสรรค์ มหันตวรเดโชชัย มโหฬารคุณอดุลยเดช สรรพเทเวศรานุรักษ์ บวรจุลจักรพรรดิราชสังกาศ บวรธรรมิกราชบพิตร พระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้เสด็จเลียบพระนคร โดยทางสถลมารคเป็นขบวนคชพยุหะและอัศวพยุหะวันหนึ่ง แล้วทรงพระมหากรุณาโปรดเกล้า ฯ ยกย่องฝ่ายสมณศักดิ์เป็นฤกษ์ ตั้งพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหมื่นนุชิตชิโนรสโดยมหาสมณุตมาภิเษก เป็นกรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรสศรีสุคตขัตติยวงศ์ และมีสร้อยพระนามเป็นเจ้าคณะสงฆ์ใหญ่ทั่วพระราชอาณาเขตต์ ตั้งพระเจ้าบรม

วงศ์เธอ พระองค์เจ้าฤกษ์เป็นกรมหมื่นบวรรังสีสุริยพันธุ์ มีสร้อยพระนาม เจ้าคณะสงฆ์ฝ่ายธรรมยุตติกนิกาย และทรงตั้งสมเด็จพระราชาคณะเป็นสี่องค์และพระราชาคณะอื่น ๆ โดยสมควรแก่คุณานุรูป

ฝ่ายพระบรมวงศานุวงศ์ ก็ทรงยกย่องให้มีพระเกียรติยศยิ่งใหญ่กว่าบุรพประเพณี คือทรงตั้งพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนรามอิศเรศ เป็นกรมพระรามอิศเรศ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นสวัสดิวิชัย เป็นกรมหลวงพิเศษศรีสวัสดิ นอกนั้นก็ตั้งพระเจ้าพี่ยาเธออีกห้าพระองค์ คือกรมขุนเดชอดิศร เป็นกรมสมเด็จพระเดชาดิศร กรมขุนพิพิธภูเบนทร์ เป็นกรมพระพิพิธโภคภูเบนทร์ กรมหมื่นพิทักษ์เทเวศร เป็นกรมพระพิทักษ์เทเวศร พระองค์เจ้าทินกร เป็นกรมหลวงภูวเนตรนรินทรฤทธิ กรมหมื่นอินทรอมเรศ เป็นกรมหลวงมหิศวรินทรามเรศ แล้วตั้งพระเจ้าน้องยาเธอต่อไปอีกสิบพระองค์ พระองค์เจ้ากลางเป็นกรมหลวงเทเวศรวชรินทร์หนึ่ง พระองค์เจ้าชุมแสง เป็นกรมขุนสรรพศิลปปรีชา ภายหลังเลื่อนขึ้นเป็นกรมหลวงหนึ่ง กรมหมื่นวงศาสนิท เป็นกรมหลวงวงศาธิราชสนิทหนึ่ง พระองค์เจ้ามรกตเป็นกรมขุนสถิตยสถาพรหนึ่ง

พระองค์เจ้าขัตติยา เป็นกรมหมื่นถาวรวรยศหนึ่ง พระองค์เจ้านิลรัตน์ เป็นกรมหมื่นอลงกฎกิจปรีชาหนึ่ง พระองค์เจ้าอรุณวงศ์ เป็นกรมหมื่นวรศักดาพิศาลหนึ่ง พระองค์เจ้ากปิฐา เป็นกรมหมื่นภูบาลบริรักษ์หนึ่ง พระองค์เจ้าปราโมช เป็นกรมหมื่นวรจักรธรานุภาพ ภายหลังเลื่อนเป็นกรมขุนหนึ่ง สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้า พระองค์กลาง เป็นสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้ามหามาลา อิศวราธิราชรวิวงศ์บรมพงศ์ปฏิพัทธ์ บุรุษรัตนวโรภโตสุชาติ บริษัทยนาถนรินทราธิบดี ให้ทรงตั้งเจ้ากรมเป็นหมื่นปราบปรปักษ์ พร้อมด้วยปลัดกรมและสมุห์บัญชี แล้วภายหลังเป็นกรมขุนบำราบปรปักษ์ พระเจ้าลูกเธอแห่งสมเด็จพระบรมเชษฐาธิราชนั้น ถ้าจะนับโดยราชประเพณี ก็ควรจะเป็นพระเจ้าหลานเธอ แต่ทรงพระราชดำริโดยพระมหากรุณาว่า พระองค์เจ้าทั้งนี้เคยเป็นพระเจ้าลูกเธอทรงศักดินาสูง จะต้องลดลงเป็นพระเจ้าหลานเธอซึ่งมีตำแหน่งศักดินาต่ำ ก็ทรงสงสาร จึ่งทรงพระกรุณาโปรดให้ตั้งคำนำพระนามขึ้นใหม่ว่า พระเจ้าราชวรวงศ์เธอแล้วโปรดให้เป็นพระองค์เจ้าต่างกรมหกพระองค์ พระองค์เจ้าโกเมน เป็นกรมหมื่นเชษฐาธิเบนทร์หนึ่ง พระองค์เจ้าลดาวัลย์ เป็นกรม

หมื่นภูมินทรภักดิ์หนึ่ง พระองค์เจ้าชุมสาย เป็นกรมหมื่นราชสีหวิกรม ภายหลังเป็นกรมขุนหนึ่ง พระองค์เจ้าอุไร เป็นกรมหมื่นอดุลยลักษณสมบัติหนึ่ง พระองค์เจ้าอรรณพ เป็นกรมหมื่นอุดมรัตนราศีหนึ่ง พระองค์เจ้าอมฤตย์ เป็นกรมหมื่นภูบดีราชหฤทัยหนึ่ง ภายหลังทรงตั้งอีกสามพระองค์ พระองค์เจ้าสุบรรณ เป็นกรมหมื่นภูวนัยนฤเบนทราธิบาลหนึ่ง พระองค์เจ้าสิงหรา เป็นกรมหมื่นอักษรสาสนโสภณหนึ่ง พระองค์เจ้าชมพูนุท เป็นกรมหมื่นเจริญผลภูลสวัสดิหนึ่ง ส่วนพระองค์เจ้าลูกเธอซึ่งมีอยู่ในขณะนั้นสองพระองค์ พระองค์ใหญ่ทรงพระนามพระองค์เจ้านภวงศ์ เป็นกรมหมื่นมเหศวรศิววิลาส พระองค์น้อยทรงพระนามพระองค์เจ้าสุประดิษฐ เป็นกรมหมื่นวิษณุนาถนิภาธร ฝ่ายพระราชวังบวรนั้นพระบวรวงศ์เธอชั้นหนึ่ง ทรงตั้งกรมหมื่นนรานุชิต เป็นกรมขุนนรานุชิต พระบวรวงศ์เธอชั้นสอง กรมหมื่นธิเบศรบวร เป็นกรมขุนธิเบศรบวร ภายหลังทรงตั้งพระองค์เจ้าพงศ์อิศเรศ เป็นกรมหมื่นกษัตริย์ศรีศักดิเดชหนึ่ง พระองค์เจ้าภุมเรศ เป็นกรมหมื่นอมเรศรัศมีหนึ่ง พระเจ้าวรวงศ์เธอชั้นหนึ่ง ทรงตั้งพระองค์เจ้ายุคนธร เป็นกรมหมื่นอนันตการฤทธิ์หนึ่ง พระองค์เจ้ารอง

ทรง เป็นกรมหมื่นสิทธิสุขุมการหนึ่ง พระเจ้าวรวงศ์เธอชั้น
สอง พระองค์เจ้าอิศราพงศ์ เป็นเจ้าฟ้าอิศราพงศ์ เกวลวงศ์
วิสุทธิ สุรสีหุตมศักดิ์ อภิลักษณ์ปวโรภยชาติ บริษัทยนาถ
นราธิบดีหนึ่ง ภายหลังทรงตั้งพระองค์เกศรา เป็นกรมหมื่น
อานุภาพพิศาลศักดิ์ อีกพระองค์หนึ่ง พระเจ้าวรวงศ์เธอชั้นสาม
ทรงตั้งพระองค์เจ้ายอด เป็นกรมหมื่นบวรวิชัยชาญพระองค์
หนึ่ง แล้วทรงตั้งหม่อมเจ้าพะยอม ในสมเด็จพระสัมพันธวงศ์
เธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี เป็นกรมหมื่นมนตรีรักษา
ทรงตั้งหม่อมเจ้าชะอุ่ม ในสมเด็จพระสัมพันธวงศ์เธอ เจ้าฟ้า
กรมขุนอิศรานุรักษ์ เป็นกรมหมื่นเทวานุรักษ์ ทรงยกหม่อม
เจ้าขึ้นเป็นพระองค์เจ้า คือหม่อมเจ้าหญิงในกรมสมเด็จพระ
เดชาดิศร เป็นพระองค์เจ้านฤมลมณีรัตน์ หม่อมเจ้าในกรม
พระพิพิธโภคภูเบนทร์ เป็นพระองค์เจ้าชิดเชื้อพงศ์ หม่อมเจ้า
ชายใหญ่ในกรมหมื่นมาตยาพิทักษ์ เป็นพระองค์เจ้ามงคลเลิศ
พระองค์เจ้าตั้งทั้งนี้ โปรดให้เรียกคำนำพระนามว่าพระวงศ์เธอ
ทรงตั้งหม่อมเจ้าในกรมหมื่นมเหศวรศิววิลาส เป็นพระเจ้า
หลานเธอ พระองค์เจ้าจิตราภรณ์อีกพระองค์หนึ่ง ส่วนข้า
ราชการนั้นก็ทรงยกย่องชุบเลี้ยงโดยตระกูลและความชอบ ให้

มียศยิ่งใหญ่ขึ้นไปโดยลำดับมีเสนาบดีเป็นต้น ทรงตั้งเจ้าพระยาพระคลังเป็นสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ ตั้งพระยาศรีพิพัฒรัตนราชโกศาธิบดี เป็นสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ ที่สมุหนายกนั้น ทรงตั้งพระยาราชสุภาวดี (โต) เป็นเจ้าพระยานิกรบดินทร์ ภายหลังทรงตั้งเจ้าพระยายมราชเป็นเจ้าพระยาภูธราภัย ที่สมุหพระกลาโหมนั้น โปรดให้พระยาศรีสุริยวงศ์ จางวางมหาดเล็ก เป็นเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ที่พระคลัง โปรดให้จมื่นราชามาตย์ (ขำ) เป็นเจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกศาธิบดี ที่ยมราชโปรดให้พระยาเพ็ชร์บุรี (สุข) เป็นเจ้าพระยายมราช ภายหลังตั้งพระยามหามนตรี (นุช) ขึ้นเป็นเจ้าพระยายมราช ครั้นเลื่อนไปเป็นสมุหนายกแล้วจึงโปรดตั้งพระยาราชวรานุกูล (ครุฑ) เป็นเจ้าพระยายมราช ครั้นถึงอสัญญกรรมแล้ว ทรงตั้งเจ้าพระยานครราชสีมา (แก้ว) เป็นเจ้าพระยายมราช กรมนานั้น ทรงตั้งเจ้าหมื่นศรีสรรักษ์ (เอี่ยม) เป็นเจ้าพระยาพลเทพ ครั้นถึงอสัญญกรรมแล้ว จึงทรงตั้งพระยาเกษตรรักษา (หลง) ข้าหลวงเดิมไปเป็นเจ้าพระยาพลเทพ ที่กรมวังนั้น ทรงตั้งพระยาเพ็ชรพิชัย (เสือ) เป็นเจ้าพระยาธรรมาธิกรณ์ ครั้นถึงอสัญญกรรม

แล้วทรงตั้งพระยามหาอำมาตย์ (บุญศรี) เป็นเจ้าพระยาธรรมา ข้าราชการนอกนั้นก็ทรงยกย่องชุบเลี้ยงทั่วกัน ส่วนเมืองประเทศราชนั้นทรงยกพระยาเชียงใหม่ขึ้นเป็นพระเจ้ามโหตรประเทศเจ้าเมืองเชียงใหม่ แล้วภายหลังตั้งนายน้อยสุริยวงศ์ซึ่งเป็นเจ้าบุรีรัตน์ขึ้นเป็นเจ้า ภายหลังเป็นพระเจ้ากาวิโลรสสุริยวงศ์ ทรงตั้งพระยานครลำปาง เป็นเจ้าวรญาณรังสี ตั้งพระยานครลำพูน เป็นเจ้าชัยลังการพิศาลโสภาคยคุณ ตั้งเจ้าเมืองนครจัมปาศักดิ์ เป็นเจ้ายุติธรรมธรนครจัมปาศักดิ์ ตั้งเจ้าเมืองมุกดาหาร เป็นเจ้าจันทรเทพสุริยวงศ์ ตั้งเจ้าเมืองอุบลเป็นเจ้าพรหมเทวานุเคราะห์วงศ์ ตั้งเจ้าเมืองน่านเป็นเจ้าอนันตวรฤทธิเดช ตั้งเจ้าเมืองหลวงพระบางเป็นเจ้าจันทรเทพประภาคุณ และตั้งนามองค์สมเด็จพระหริรักษ์รามามหาอิศราธิบดี และองค์สมเด็จพระนโรดมบรมเทวาวตาร เจ้ากรุงกัมโพชาธิบดี และทรงชุบเลี้ยงหัวเมืองเอก โท ตรี จัตวา ปักษ์ใต้ฝ่ายเหนือและหัวเมืองประเทศราช ให้ได้มียศบรรดาศักดิ์ทั่วถึงกันตามสมควร และการพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น ก็โปรดให้ทำพระเมรุมาศขนาดใหญ่สูงตลอดยอดสองเส้น ประดับวิจิตรมโหฬารยิ่งใหญ่กว่าแต่กาลก่อนมา

ทรงบำเพ็ญพระราชกุศล ทรงพระราชอุทิศถวายสมเด็จพระบรมเชษฐาธิราช เป็นอเนกอนันต์ยิ่งนัก ในรัชกาลแห่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสมเด็จพระบรมชนกมหาราชาธิราชนั้น มีราชการแผ่นดิน ซึ่งเป็นการสำคัญหลายครั้งหลายคราว ถึงแม้ว่าจะไม่ให้มีการณรงค์สงครามกับนานาประเทศเนือง ๆ เหมือนสามรัชกาลซึ่งล่วงมาแล้วนั้นก็ดี แต่ราชการซึ่งมีในรัชกาลที่สี่นี้เป็นการสุขุม ต้องทรงตริตรองโดยพระปรีชาญาณ และโดยพระอุตสาหะอันยิ่งใหญ่ มิได้หยุดหย่อนยิ่งกว่าสมเด็จบรมกษัตราธิราชเจ้าแต่หลังมา จะได้รับพระราชทานพรรณนาความรวมเป็นหมวด ๆ ในราชการแผ่นดินเป็นต้น พอให้เป็นนิทัศนนัยได้เห็นในกระบวนราชการ และการซึ่งทรงประพฤติตลอดไปโดยสังเขป

ข้อซึ่งในรัชกาลที่สี่มีการศึกสงครามนั้น เมื่อจุลศักราช ๑๒๑๔ ปีชวดจัตวาศก ทรงพระราชดำริว่าฝ่ายพะม่าหย่อนกำลังลงด้วยอังกฤษตีเมืองมอญข้างชายทะเล การสงครามในระหว่างกรุงสยามกับพุกามประเทศเริดร้างกันมาช้านาน ผู้ซึ่งเคยทำศึกสงครามก็เบาบางลงกว่าแต่ก่อน ควรที่จะยกโยธาทัพไปย่ำยีปลายเขตต์แดนฝ่ายพะม่าให้ปรากฏกำลัง กองทัพกรุงพระมหา

นครศรีอยุธยาไว้ จะได้เป็นที่ครั่นคร้ามของพะม่า มิได้เบียดเบียพปลายพระราชอาณาเขตต์สยาม และจะได้ฝึกหัดโยธาหาญให้แกล้วกล้าคุ้นเคยในการสงครามไว้ป้องกันพระราชอาณาเขตต์สืบไป จึ่งโปรดให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท คุมกองทัพกองหนึ่ง เจ้าพระยาภูธราภัย เมื่อยังเป็นที่เจ้าพระยายมราช คุมกองทัพกองหนึ่งยกขึ้นไปบรรจบทัพหัวเมืองลาวประเทศราช ขึ้นไปตีเมืองเชียงตุงได้ทำการยุทธสงครามกันระยะเมืองเชียงตุงเป็นทางกันดารขัดสนด้วยสะเบียงอาหาร ก็โปรดให้เลิกทัพกลับคืนพระนคร ภายหลังมาโปรดให้จัดกองทัพออกไปปราบปรามกบฏเมืองเขมร ซึ่งเป็นศัตรูต่อพระองค์สมเด็จพระนโรดม ให้ราบคาบเรียบร้อย แล้วพระราชทานอภิเษกให้เป็นเจ้ากรุงกัมโพชาธิบดีสืบมาจนกาลบัดนี้ ส่วนราชการฝ่ายประเทศตะวันตก กรุงเกรตบริเตนได้เข้ามาขอทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรี แต่ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว การก็เป็นที่มัวหมองกันอยู่ ครั้นภายหลังเซอร์ยอนโบวริงเข้ามาขอทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรี พระองค์ทรงพระราชดำริด้วยพระปรีชาญาณวิจารณปัญญาอันสุขุม เห็นว่าการซึ่งจะรักษาพระราชอาณาเขตต์ให้อยู่เย็นเป็นสุข ต้อง

อาศัยผ่อนสั้นผ่อนยาว ถือเอาแต่การซึ่งจะเป็นความเจริญปราศจากอันตรายเป็นประมาณ การซึ่งกรุงเกรตบริเตนมาขอทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีนี้ ก็เป็นประสงค์อย่างเดียวซึ่งจะได้ค้าขายให้เป็นผลประโยชน์แห่งชาติของตน มิได้เป็นอุบายซึ่งจะคิดร้ายต่อพระนครในชั้นต้น เหมือนหนึ่งพะม่าข้าศึกซึ่งควรเป็นที่สงสัยนั้นไม่ ถ้าจะดึงดันกันไปเหมือนอย่างครั้งแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็จะเป็นที่หมองหมางกันขึ้น ไม่เป็นประโยชน์อันใด ถ้ารับทางพระราชไมตรีแล้ว ก็จะไม่มีความบาดหมางต่อกัน การค้าขายต่อกันมีขึ้นแล้ว ประโยชน์ก็คงมีแก่ผู้ขายและผู้ซื้อด้วยกันทั้งสองฝ่าย ทรงพระราชดำริโดยการยึดยาวกว้างขวางดังนี้แล้ว จึ่งทรงปรึกษาด้วยพระบรมวงศานุวงศ์และท่านเสนาบดี เห็นพร้อมด้วยกระแสพระราชดำริจึ่งทรงรับทางพระราชไมตรีกรุงยุไนเต็ดออฟเกรตบริเตนและไอร์แลนด์เป็นปฐม ได้ทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีในระหว่างพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกรุงสยามและสมเด็จพระนางเจ้ากรุงเกรตบริเตนในปีเถาะสัปตศกจุลศักราช ๑๒๑๗ ใช้ข้อสัญญาในปีมะโรงอัฐศกจุลศักราช ๑๒๑๘

ครั้นภายหลังมา ประเทศยุไนเต็ดสเตตส์อเมริกาหนึ่ง

ประเทศฝรั่งเศสหนึ่ง ประเทศเดนมาร์กหนึ่ง ประเทศเยอรมันแฮนซิเอติกรีปับลิกหนึ่ง ประเทศโปรตุเกสหนึ่ง ประเทศวิลันดาหนึ่ง ประเทศปรุสเซียหนึ่ง ก็ได้แต่งให้ราชทูตเข้ามาทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรี ณกรุงเทพมหานครเป็นลำดับไป ภายหลังได้โปรดให้เซอร์ยอนโบวริง ซึ่งได้รับตำแหน่งยศเป็นพระยาสยามานุกูลกิจ สยามมิตรมหายศ ราชทูต ทำหนังสือสัญญาด้วยประเทศนอรเวและสวิเดน ประเทศเบลเยี่ยม ประเทศอิตาลี เป็นอวสานกาลในรัชชกาลที่สี่นั้น ก็ในกาลซึ่งพระองค์ได้รับทางพระราชไมตรีต่างประเทศไว้แล้ว ก็ทรงพระอุตสาหะซึ่งจะจัดการทั้งปวงให้ถูกต้องตามหนังสือสัญญา คือเลิกภาษีธรรมเนียมปากเรือและธรรมเนียมที่ต้องห้ามต่าง ๆ เปิดให้สินค้าออกจากพระนครโดยสะดวกตั้งเป็นภาษีร้อยชักสามเก็บสินค้าขาเข้า ภาษีข้าว ภาษีเบ็ดเสร็จเป็นสินค้าขาออก และตั้งศาลต่างประเทศสำหรับว่าความ ซึ่งคนไทยกับคนต่างประเทศเป็นความกัน และจ้างคนยุโรปนายโปลิศให้หาแซกมะถายูซึ่งเคยเป็นนายโปลิศ มาตั้งป้องกันรักษาอันตรายและทรัพย์สมบัติของชาวยุโรปทั้งปวงเป็นต้น จึ่งได้เกิดมีโปลิศขึ้นในกรุงสยาม และเป็นพระราชธุระในการที่จะโต้ตอบราชการ